

Akif Aşırılı

**31 mart soyqırımı:
1918-1920-cı illər mətbuatında**

“Elm və təhsil”
Bakı -2011

Elmi redaktor: Cahangir Məmmədli

BDU-nun jurnalistika fakültəsinin jurnalistika nəzəriyyəsi və təcübəsi kafedrasının müdiri, filalogiya elmi üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Rəyçilər: Asif Rüstəmli

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat institutunun elmi işçisi, filalogiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Alxan Bayramoğlu

BDU-nun jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filalogiya elmi üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Vəliyev Akif Abduləzim oğlu (Aşırılı),

31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında.

Bakı, “Elm və təhsil”, 2011. - 100 səh.

“31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında” kitabı ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi qətləmədən bəhs edir. Kitabda soyqırım tarixşünaslığı üçün yenilik sayılacaq faktlar, məqalələr əksini tapır. “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Hümmət” kimi mətbu orqanlarla yanaşı ilk dəfə olaraq adı mətbuat tariximizə yazılan 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan “Qardaş qayğısı” qəzetində çap olunmuş məqalələr ərəb qrafikasından müasir əlifbaya çevrilərək oxuculara çatdırılır.

Əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə “Turan” mətbəəsində çap olunmuş “Mart hadisəsi 1918...” kitabı da ilk dəfə müasir əlifbada işıq üzü görür.

A 4702000000

N- 098 -2011

© “Elm və təhsil”, 2011

Kitabı ermənilərin törətdikləri soyqırımın qurbanı, 1992-ci ilin noyabrın 26-da qəlpə yaralarından dünyasını dəyişən atamın əziz ruhuna ithaf edirəm.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı davamlı şəkildə apardığı terror və soyqırım siyasəti bu gün də Dağlıq Qarabağda, Ermənistanla həmsərhəd bölgələrdə həyata keçirilməkdədir. Cənubi Qafqaz bölgəsində sülhün, siyasi sabitliyin, birgəyaşayış qaydalarının təhlükə mənbəyinə çevrilən və terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistan Respublikası tarixən bu coğrafiyada törətdikləri qanlı olayları yenidən dirçəldir, günahsız insanlara, qocalara, uşaqlara qarşı soyqırım siyasətindən əl çəkmək istəmir. 1905-ci ildə ermənilərin Qafqazda oynadıqları terror siyasətini, mülki insanların qətlə yetirilməsini Tiflisdə Daşnaksütyun Partiyası və erməni ziyahlarının üzünə söyləyən Əhməd bəy Ağaoğlu uzaqgörənliklə bu günün vəziyyətini də təsvir edərək deyirdi: “Biz müsəlmanlar bu halətdə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərgah işlər belə gedərsə, nə qədər Qafqazda bir elə terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda asayiş bərpa olunmayacaqdır. Qafqazda olan mənsəb sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət və insaf ilə iş görmürlər”.

Tarix eynən bu gün də böyük mütəfəkkir Ə. Ağaoğlunun söylədiyi kimi davam edir. Erməni hərbi birləşmələrinin öz siyasi-hərbi havardarlarının köməyi ilə Azərbaycanın tarixi Qarabağ torpaqlarını işğal edərək, bölgədə etnik-təmizləmə siyasətini həyata keçirib, Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələr nəzarətsiz zonaya çevrilib. Dünyada qəbul olan beynəlxalq hüquq normaları, insan hüquqları ilə bağlı qanun və deklarasiyalar erməni terroru qarşısında öz gücünü itirməkdədir.

Ermənilərin Qafqazda terror və qeyri-sabitlik mənbəyi olması bu millətə məxsus ziyalılardan öz xalqını qan hamamına çəkib-aparmaları XX əsrin əvvəllərindən gürcü və Azərbaycan aydınları tərəfidən ciddi tənqid olunurdu. Həsən bəy Zərdabi, İlya Çavçavadze, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov bölgədə təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ermənilərin qədimlik xəstəliyindən, torpaq iddialarından, başqa xalqların mədəniyyətini özünküləşdirmək cəhdlərindən əl çəkməli olduqlarını dənə-dənə mətbu yazılarında xatırlasalar da, bir nəticə hasil olmadı. Ötən əsrin başlanğıcından başlayaraq hər 20-30 ildən bir ermənilər Qafqaz coğrafiyasının köklü və qədim xalqı olan azərbaycanlılara qarşı ağır-iqtisadi-siyasi təcavüzü davam etdirirlər.

Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımlar müxtəlif tarixi mənbələrdə, salnamələrdə, yerli və xarici ölkə alimlərinin əsərlərində öz əksini tapır. 1918-1920-ci illəri əhatə edən Cümhuriyyət dövrü mətbuatında 31 Mart hadisəsi, törədilən soyqırımın miqyası da kifayət qədər işıqlandırılıb. Kitabxana və arxivlərimizdə qorunub saxlanılan milli mətbuat nümunələrimizdən qarşıma çıxan məqalələri ərəb qrafikasından müasir əlifbaya çevirib, mart soyqırımını

tarixşünaslığına yeni faktlar əlavə etmək qərarına gəlməyimin səbəbi də xalqımızın tarixən üzləşdiyi faciələri oxuculara çatdırmaq və bu sahədə tarixşünaslığımızı zənginləşdirmək istəyimdən doğdu. Kitabda əksini tapan məqalələr ilk dəfədir ki, işıq üzü görür. Həmçinin milli mətbuat tariximizdə ilk dəfə adı çəkilən, 1918-ci ilin noyabrın 12-də Tbilisidə çap olunmuş, bütövlükdə 31 Mart soyqırımına həsr olunmuş “Qardaş qayğısı” qəzeti barəsində məlumat verilir. Bu qəzetdə çap olunan məqalələr oxuculara çatdırılır. Əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə “Turan” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Mart hadisəsi 1918...” kitabı da ilk dəfə olaraq bütövlükdə ictimaiyyətə təqdim olunur.

Milli mətbuatımızda 1918-ci il 31 mart soyqırımı (1918-1920-ci illər)

Ermənilər soyqırım siyasətini tarixən tək insan resurslarını məhv etmək üzərində həyata keçirmir, Azərbaycan xalqının milli təsisatlarını, milli mətbuat orqanlarını sıradan çıxarıb, yararsız hala salmaq və bununla da törətdikləri qanlı olayların tarixdə yaşamamasına nail olmaq planları əsasında qururdu.

1918-ci ilin mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada, Lənkəranda, Astarada, Salyanda, Neftçalada və digər bölgələrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi soyqırım zamanı tək on minlərlə insan qətlə yetirilmədi, milli mətbu orqanlarımız, mətbəələr, konkret jurnalistlər də hədəfə alındı. “Açıq söz”, “Kaspi” redaksiyaları yandırıldı. Almaniyadan gətirilən çap avadanlıqları ilə təchiz olunan Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi dağıldı. “Kaspi” mətbəəsində yenicə çap olunan 5 min Quran kitabı oda qalandı.

Milli məfkurə məbədi olan “İsmailiyyə” binası yandırıldı, Təzə pir məscidinin minarəsi top atəşi ilə dağıldı. Həmin hadisələri gözləri ilə görən, “Kaspi” qəzetində mürəttib kimi çalışmış, əslən Maştağadan olan Seyidağa Axundzadə yazır ki, “İsmailiyyə” binasına od vuran “Daşnakstyun” firqəsi silahlıları sonra qəzet redaksiyalarına hücum etdilər.

“Azərbaycan” qəzetində 1919-cu ildə çap edilən 31 mart soyqırımı ilə bağlı fotoşəkillərdən biri “Kaspi” qəzeti redaksiyasının yandırılmasından sonrakı vəziyyəti təsvir edilir.

Daşnaksütyun Partiyası tərəfindən 1917-ci ildə planlaşdırılan, bolşeviklərlə birgə həyata keçirilən 31 mart qırğını Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi yaddaşına, ziyalılarına qarşı mənəvi soyqırım idi. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə vurulan bu ağır yaraları o dövrün qələm sahibləri “mədəni zərbə” adlandırırdılar.

1918-ci ilin mart soyqırımınadək Azərbaycanda 20-dən artıq anadilli mətbu orqan fəaliyyət göstərməyinə baxmayaraq, qətləmədən sonra yalnız “Hümmət” və “Bakı Şurasının əxbarı” qəzetlərindən başqa digər milli mətbuat nümunələrinin nəşri qadağan olundu.

“Açıq söz”, “Bəsirət”, “İstiqlal”, “El həyatı” və başqa ana dilli qəzetlərin son sayları soyqırımdan bir gün əvvələ, martın 17-si və 18-nə təsadüf edir. Bakı Sovetinin sədri Şaumyanın əmri və Mətbuat bürosunun qərarı ilə “mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına” görə, hətta rusdilli qəzetlər belə bağlandı. “Kaspi”, “Bakı”, “Bakinets”, “Vesti Bakı” menşeviklərin “Naş qolos” qəzetlərinin nəşri dayandırıldı, bəyanatların, əhaliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu.

Tiflisdə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarını çıxmaq şərtilə Azərbaycan milli demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabrın 15-i, Bakının işğaldan azad olduğu günə qədər özünün iflic dövrünü yaşadı.

V.İ.Lenin tərəfindən Qafqaza fəvqəladə komissar kimi göndərilən Şaumyanın rəhbərliyi ilə hələ 1918-ci ilin yanvar ayından başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı terror və qətlialmlar planlaşdırıldığını anlayan milli mətbuat orqanları bu barədə xalqı məlumatlandırır, onlara özünü müdafiə hissi aşılayırdılar. “Açıq söz”, “İttihad”, “İstiqlal” kimi qəzetlərdə “Birlik tələb olunur”, “Birləşəlim”, “İttifaq edəlim”, “İttihad gərək” çağırışları qəzetin əsas sütunlarında dərc olunurdu.

S.İbrahim “Açıq söz” qəzetində bolşeviklərin və Daşnaksütyun Partiyasının, Erməni Milli Şurasının silahlı hərbi birləşmələrinin xalqımıza qarşı planlaşdırdığı faciəvi hadisələri “Milli fəlakət” kimi dəyərləndirərək xalqı xəbərdar edirdi: “Müsəlman partiyaları da xalqı milli fəlakətdən xilas etmək xatirinə birləşməyə borcludurlar... Dəhşətli saat gəliyor, birləşəlim!” S.İbrahim bu xəbərdarlığı qətlialmdan 3 gün əvvəl etmişdi.

I Dünya Müharibəsindən Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən və Bakıda qərarlaşan 6 minə yaxın silahlı əsgər və zabit bolşeviklərin sərəncamında idi. Daşnaksütyun Partiyasının 4 minə yaxın hərbi qüvvəsi də Şaumyanın əvvəlcədən hazırladığı plan əsasında milli qırğında istifadə üçün hazırlanmışdı. “Bakinskiy raboçiy”, “İzvestiya raboçix Sovetov deputatov” qəzetlərində Şaumyan bu qədər hərbi qüvvəyə sahib olduqlarını açıq söyləyirdi.

“Hümmət” partiyasının sədri, doktor Nəriman Nərimanov xalqımızı bolşevik-daşnak birləşmələrinin qırğından qorumaq üçün martın 18-də saat 12 radələrində öz evində toplantı keçirdi. Bakıda ictimai-siyasi, sosial-psixoloji durumun partlayış həddinə çatdığını görüb, S.Şaumyanı qırğın planından çəkəndirmək üçün onu Bakı ağaqqalları, “Hümmət” Partiyasının üzvləri və Müsəlman Milli Şurası nümayəndələri ilə görüşdü. Doktor özünü S.Şaumyana tutub dedi: “Yoldaş! Siz də, mən də müsəlmanların halını bilirik. Hərgah bir iğtişaş başlansa, ayaq altında qalan fəqir-fuqəra olacaqdır. Ona görə Sizdən təvəqqe edirəm, sizə yalvarıram, bu işi sülh yolu ilə qutarınız”.

“Yevlena” gəmisində öz əsgər yoldaşları Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin dəfnindən sonra Lənkərana qayıdan “Dikaya diviziya”nın 48 nəfər heyətinin alınan silahlarını geri qaytaracağı vədini verən Şaumyan əvvəlcədən planlaşdırdığı qırğını həyata keçirmək üçün sözünün üstündə durmadı. “Hümmət” qəzeti bu barədə yazır: “Atəşin necə və kimin tərəfindən başlanıldığını müsəlman vəkilləri bilir”.

“Dikaya diviziya” əsgərlərinin silahlarının qaytarılması əvəzində müsəlmanlara qarşı hərbi əməliyyatlara hazırlaşanlar martın 18-də (təzə təqvimlə martın 31-də) axşam qanlı olayların icrasına başladılar: “Saat 5-də müsavətçilər

İcraiyyə komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, Şamaxı caddəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər”. Qırğınları icra edən isə Stopka Lalayevin erməni dəstəsi idi. Həmin gün axşam saat 7-də bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi və sonra qətlialmlar şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirildi, əhali Mars teatrının damında yerləşdirilən pulemyotlardan atəşə tutuldu. Artıq saat 10-da məlum oldu ki, mərkəzi küçələr işğal edilib, şəhərin aşağı hissəsi ilə əlaqə kəsilib.

3 gün ərzində Bakı qan gölünə çevrildi. Uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılarına keçənləri qətlə yetirən bolşevik-daşnak birləşmələri bəzən insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə atırdılar. Küçələr, evlər parçalanmış qadın, qoca, uşaq cəsədləri ilə dolu idi. Qaçıb canını qurtarmaq istəyənlərin evləri, varidatları talan edilirdi. Bakı əhalisinin 3 gün aramsız qətlini gözləri ilə görüb bu barədə kitab yazan Seyidağa Axundzadə qeyd edir ki, şəhəri бүrүyən түstүдөн qırğının miqyasını təyin etmək olardı: “Daşnak fırqəsi əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib insanlara yarasınayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar”. Hamilə övratlərin bətnində olan məsum səbilləri (uşaqları) belə çıxarıb tufəng cüdalalarına taxmışlar. Pojarnı komanda tərəfidən vəqə bir məscidin divarlarında neçə uşağın mıxlandıqlarını sonra görmüşlər və o tərəfdə yaşayan müsəlmanların həyatına birdəfəlik qələm çəkmişlər”.

İnsanların kütləvi qırğına məruz qalmasını, erməni vəhşətlərini gözü ilə görənlər Məhəmməd adlı bir şəxs “Azərbaycan” qəzetində “Saralmaz yaralarımız” sərlövəhəli məqalədə yazırdı: “Küçələr meyitlərlə dolmuşdu. Quba meydanından (indiki Füzuli meydanı nəzərdə tutulur - A.A) Nikolayevski hazırkı “İstiqlaliyyət” küçəsi) caddəsinə qədər bazar tamam yandırıldı.

Uşaq, böyük, arvad, kişi - heç kəsə fərq qoyulmadan hamısını qətl edirdilər. Müsəlmanların ev, dükən və mağazaları yandırılmışdı. Bir müsəlman həyatına daxil olub burada 30-dan 40-a qədər uşaq, arvad, kişi cənazələrini gördüm. Müsəlmanların tələfatı, yalnız qətl edilənlər 5-6 minə qədərdir”.

Bu qanlı olayları öz səhifələrinə köçürən milli mətbuat orqanlarımız soyqırımın təfərrüatına vararaq yazır: “Bütün vəhşət və zalımlıqları sayıb-qurtarmaq olmaz. Bunu bilirəm ki, bolşeviklərin öz hesabına görə, 8 min islam qırılmışdı. Bu yalandır. Çünki onlar ətrafda, kəndlərdə qırılanları hesaba daxil etmirlər”. Nəinki Bakının mərkəzində, keçidlərdə yaşayan əhali də kütləvi qırğınla üzleşdi. Nəvai kəndinin tamamilən yerlə-yeksan olduğu, əhalisinin məhv edildiyi barəsində də mətbuatda məlumat dərc edilib.

İnsanları qətlə yetirdikdən sonra neft və su quyularına atılması da erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsi idi. Xəstəxanada yatan bir yaralı jurnalistə öz başına gələnləri nəql edərək söyləyir ki, 9 nəfər araba ilə gedən zaman yolda erməni silahlılarına rast gəlirlər: “Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərini diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim 3 yoldaşım

öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda bir həmişəri məni saxlayıb xəstəxanaya apardı”.

Hadisələr səngiyəndən sonra yalnız martın 25-də “Vulkan cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə 6748 meyit gətirilmişdi.

“Azərbaycan” qəzeti 1919-cu ilin martın 31-də 147-ci sayında “Mart hadisəyi-ələməsinin müxtəsər tarixçəsi” sərlövhəli məqaləsində Şaumyan, Saakyan və Arekyanın rəhbərlik etdikləri dəstənin Bakıdan öncə Şamaxıda qırğınlar törətdiklərini və bu xəbərin Bakıda təşviş yaratdığını yazır: “Martın 16-da xəbər gəldi ki, bolşevik soldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini o cümlədən Ağdərə, Novxanlı, Qarxunlu kəndlərini qarət edib müsəlmanları qırırlar”. Martın 17-də Bakıya xəbər çatır ki Şamaxıda müsəlman qırğını bolşeviklərlə yanaşı ermənilər təşkil edib.

“Hümmət”in “Şamaxı əhvalı” sərlövhəli məqaləsində qeyd olunur ki, 17 yaşından 50 yaşınadək olan Şamaxı erməniləri bolşeviklərin Qırmızı ordusunun tərkibinə qatılmışdırlar. Vəziyyətin acınacaqlı olduğunu qəzet bu şəkildə təsvir edir: “Şamaxı şəhəri bütünlüklə yanıb”.

Milli mətbuatımızda Bakıda törədilən qırğınlarla yanaşı, Şamaxıda 7 mindən çox müsəlmanın qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilib, kəndlərində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər qələmə alınıb.

“Azərbaycan” qəzeti Şamaxı qırğınında iştirak edən bolşevik-erməni silahlı birləşmələrinin sayını da göstərir: “Şamaxı mahalına bir qitə göndərilib, əhali məhv edilir. 4 min əsgərin yüzdə səksəni erməni olub”.

Bakı və ətraf bölgələrdə törədilən soyqırımın sinfi deyil, milli qırğın olduğunu, minlərlə insanın qətlə yetirildiyini görən N.Nərimanov Şaumyana və Çaparidzeyə sərt ittiham dolu məktub göndərdi: “Siyasi mübarizə axırda milli mübarizə yolu alıbdir. Bu halət Şura hökumətinə ləkə salıb onu qara örtük ilə bürüyür. Hərgah siz bu yavuş vaxtda bu qara örtüyü cımb, bu ləkəni təmizləməsəniz, bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir”. Top-tüfənglə qurulan hakimiyyətin ömrünün çox qısa olacağını yazan N.Nərimanovun uzaqgörənliklə söylədiyi fikir çox keçmədi ki, özünün təsdiqini tapdı. Tiflisdə noyabrın 12-də yalnız bir sayı işıq üzü görən “Qardaş qayğısı” qəzeti bütövlükdə Şamaxı və Bakıda ermənilərin törətdikləri qırğınlara həsr olunub. Böyük formatda, iki səhifəsi ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında, iki səhifəsi rusca nəşr olunan qəzet "Turan" Gənclər Təşkilatı tərəfindən xeyriyyə məqsədi üçün nəşr edilib. Qəzet erməni bəndələrinin Bakıda, İrəvanda, Şamaxıda törətdikləri qeyri-insani hərəkətləri, vəhşilikləri emosiyasız təsvir edə bilmir; "Xunxan erməni bəndələri müsəlmanların izzəti-namusuna toxunub 12 yaşında qız uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib, namusuna təcavüz etdikdə təsəlliylər olurlar idi. Şamaxıda 400-dən ziyadə qoca islam ailələrini məscid həyətinə yığıb siyirmə xəncər bunların üstünə düşüb vay həsrətə ilə doqramışlar”.

Azərbaycanlılara qarşı bütün vəhşi üsullardan istifadə edən erməni-bolşevik birləşmələri Şamaxının ən qədim tarixə malik məscidini yandırmışlar. "Azərbaycan" qəzeti yanmış məscidin şəklini öz səhifələrində dərc etməklə tarixdə ermənilərin xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı oynadıqları rolunu bir növ faktdaşdırıb, bu günümüzdə çatdırmışdı.

Şamaxının yalnız xarabalıqlarının qaldığını yazan milli mətbu nümunələrimiz sağ qalan insanların yaşayışını bu cür təsvir edir: "Biçərə şamaxılılar, öz isti ocaqlarını buraxıb yağış-yağmurun altında bu səhraları ata-oğlunu, ana qızını gözlərinin yaşını tökə-tökə axtarırlardı". Şamaxıdan didərgin düşən, Bakıya və ətraf bölgələrə sığınanların siyahısı 1918-ci ilin iyununda "Hümmət" qəzetinin 6 nömrəsində "Şamaxı qaçqınlarının siyahısı" adı altında çap etmişdir.

Şamaxı qəzasında 80-ə yaxın müsəlman kəndi yerlə-yeksan olunmuş, 8 əsr yaşı olan Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu bölgədə törədilən qanlı olaylarla bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı fəoqələdə təhqiqat komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov "Çağırış" məqaləsində bu barədə geniş məlumat verir.

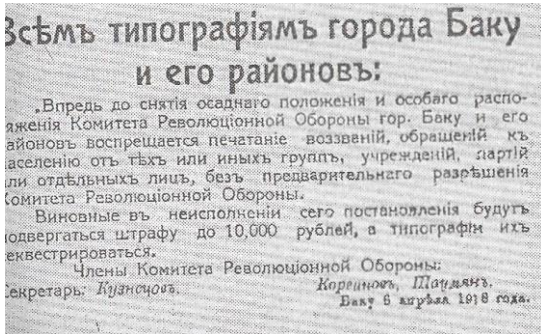
"Zaqafqaziya tarixçəsinin qanlı səhifələri" nə toxunan "Qardaş qayğısı" qəzeti İrəvan quberniyasında 42 kəndin viran olduğunu yazır. Həmçinin İrəvanda 199 kəndin yerlə-yeksan olduğunu, müsəlman yurduna ermənilərin qoçürüldüyü də bu mətbu orqanda əksini tapan mühüm faktlardandır.

Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda törətdikləri soyqırım aktları sırasına ziyahların məhvi planları da daxil idi. Bu barədə 1918-ci ilin martından sentyabra kimi Bakıda olan M.Ə.Əfəndinin Tiflisdə "Qardaş qayğısı"nın müxbirinə verdiyi açıqlamada bu barədə kifayət qədər məlumatlar var. M.Ə.Əfəndi söyləyir ki, Bakını bürüyən qətlər zamanı enənənilər evbəev gəzib müsəlmanları yığirdılar və naməlum bir yerə aparirdilər: "Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxtda olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayirdi". Şahid misallar da çəkirdi: "İki doktor Kərim bəy, Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən T.V.Qulubəyov da itdi. Meyitxətaran bir dəstə bir quyuya rast gəlir. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyiti var imiş. İkinci bir dəstə, bir quyuya rast gəlirlər ki, bərk boğucu iyi çıxırmış. Bir nəfəri quyuya salırlar. Fəqət o tez çıxarılmasını rica edir. Zira, durmaq mümkün deyilmiş. Ancaq özü ilə bir cib dəftəri gətirmiş idi. Yazılardan məlum olmuşdur ki, bu dəftər H.Cəfərovun xidmətçisi Tahirovundur".

Ermənilərin Şamaxıya hücumu zamanı evinə od vurulmuş Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri, milli şair Abbas Səhhət şəhəri tərk edib Gəncə istiqamətinə qaçan zaman erməni hərbciləri tərəfindən qarət olunmuş, mənəvi-psixoloji sarsıntı keçirmiş, az sonra Gəncədə vəfat etmişdi. Bu barədə o dövrün mətbuat səhifələrində məlumatlar var: "İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük ədibi bu

bandalara qurban vermişdir. Bununla böylə bir neçə doktorlar, cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar". A.Səhhətin ermənilər tərəfindən qarət olunması, ağır psixoloji sarsıntı keçirməsi və bu səbəbdən vəfatı barədə "Azərbaycan" qəzetinin 13 noyabr, 1918-ci il tarixi sayında da məlumat verilir. Azərğaycan mətbuat tarixində bir sıra solyönümlü qəzetlərin əməkdaşı, həmçinin "Tuti" məzhəkə jurnalının təsisçisi və redaktoru olan Cəfər Bünyadzadə də ermənilərin törətdiyi qətliamin qurbanıdır. Onun qətlinə səbəb bolşevik cildinə girən ermənilərin Bakı və ətraf kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklərə etiraz etməsi və mətbuatda bununla bağlı məqalələr yazması idi. C.Bünyadzadənin qardaşı Dadaş Bünyadzadə ona başsağlığı verənlərə etdiyi minnətdarlıq məktubunda bildirirdi: "Bir il bundan əqdəm "Tuti" məzhəkə jurnalının müdiri, baradərim Cəfər Bünyadzadənin erməni daşnaksütyunları tərəfindən qətl olunduğunu eşidib-bilən yoldaşların Həştərxandan qayıtdıqdan sonra təəssüf məktubları almaqdayam. Bu teleqram və məlumatlar çox olduğundan, ayrı-ayrı cavab vermək mümkün olmadığına görə, məktub və teleqram göndərmiş yoldaş və vətəndaşlara təşəkkürümü izhar edirəm". Müsəlman Milli Şurasının sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov da ermənilərin hədəf aldığı ziyalılardan idi. Bakı qırğınından sonra onu həbs edib, aradan götürmək istəyirdilər. Şaumyanın tapşırığına əsasən həbs olunan Ə.Topçubaşovun azad olunması üçün Nəriman Nərimanov böyük səy göstərdi, danışıqlar apardı. Sonda onu həbsxanadan buraxdırdı. "Hümmət" qəzeti Bakı ziyahları arasında nüfuz sahibi İbrahim bəy Heydərovun da doktor N.Nərimanovun səyi ilə azad olunacağını xəbər verirdi.

Müsəvat Partiyasının sədri M.Ə. Rəsulzadə və həmməsləkləri, o cümlədən Seyid Hüseyn soyqırım günləri ermənilər tərəfindən

Milli qəzetlərin çapının dayandırılması haqqında Şaumyanın əmri

yandırılması, Təzəpir məscidinin

hədəf alındı. Rəsulzadə və ətrafında olan ziyalıları mühasirəyə aldılar. Bu barədə S.Hüseyn, "İstiqlal" qəzetində məlumat verirdi ki, mühasirəni birtəhər yarıb, təhlükəsizliyini qorumaq üçün gizlənməyə məcbur oldu, həmin günlər erməni-daşnak birləşmələrinin şəhərdə törətdikləri kütləvi

qətiillər, Azərbaycanın millimənəvi dəyərlərinin simvolu olan "İsmailiyyə" binasının

top atəşlərinə tutulması barədə xəbərlər eşidib, ciddi narahatlıq keçirdiyini, hətta yaxın qohumlarından 9 nəfərin qətl edildiyini yazır: “Yaxın əqrabamızdan 3 qadın, 2-si cocuq olmaq üzrə bir evdə 9 nəfərin kəsildiyini belə öyrənmişdim”. Təkcə, bunlara mütəəssir olmadığını, “İsmailiyyə” binasının yandırıldığından psixoloji sarsıntı və böyük kədər hissi keçirdiyini deyən S.Hüseyn yazırdı: “Bizim düşmənlərimiz başımıza işbu fəlakət açdıqları kibi hər şey açarlar. Hətta məscidlərimizi, ibadətgahlarımızı da dağıdıb xarabazara döndərə bilərlər. “İsmailiyyə”yə isə toxunmazlar. Çünki o böyük bina bizim məqsədatımızdır. Amalımızdır”.

Azərbaycan jurnalistikası tarixində “İsmailiyyə” mövzusu 1918-1920-ci illər Cümhuriyyət dövrü və mühacirət mətbuatımızda tarixləşdi. Qətlə yetirdikləri 30 mindən çox azərbaycanlının qanı və sümükləri üzərində hakimiyyətə gələn bolşeviklər “İsmailiyyə” binasının sökülməsini, Azərbaycan xalqının istiqlal arzularını bu möhtəşəm binanın təmsalında yox etmək arzusu çin olmadı. Qardaş Türkyə və Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin, çoxsaylı Azərbaycan könüllülərinin formalaşdırdığı Qafqaz İslam Ordusu erməni-bolşevik planını yox etdilər. 1918-ci illin sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusunun 6 aylıq savaşı ilə Azərbaycan öz istiqlalına qovuşdu.

Mart soyqırımını tək hüzn-matəm günü deyil, millətin istiqlalı uğrunda şəhid olduğu gündür.

“Qardaş qayğısı” 31 mart soyqırımına həsr olunan qəzet

Mətbuat informasiya mənbəyi, ictimai maarifçilik institutu olmaqla bərabər həm də tarixi salnamədir. Tarixin müxtəlif dövrlərinin öyrənilməsində həmin dövrlər işiq üzü görmüş qəzetlərdəki məlumatlar, siyasi-analitik yazılar, ədəbi nümunələr etibarlı mənbə kimi tədqiqatlara daxil edilir, araşdırmanın elmi tutumunu zənginləşdirir. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində, ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətinə varılmasında mətbu nümunələrimiz qiymətli məxəz kimi tədqiqatçıların elmi araşdırmalarında əhəmiyyətli yer tutur. Xalqımızın azadlıq, istiqalliyət mücadiləsi, dövrün çətinliklərinə qarşı mübarizəsi, ictimai-siyasi mühtdən doğan problemlər mətbuatımızda kifayət qədər faktlarla öz əksini tapır.

Azərbaycan tarixşünaslığında erməni-bolşevik birləşmələrinin 1918-ci ilin 31 martında xalqımıza qarşı törətdiyi faciələr arxiv materialları, Qərb alimlərinin bu mövzuda yazdıqları kitab və elmi tədqiqat əsərləri ilə tədqiq olunub və bu gün də araşdırmalar davam etməkdədir. 31 mart soyqırımının tədqiqində əvəzsiz mənbə kimi 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan Cümhuriyyət dövrü mətbuatının materialları, çap olunan siyasi yazılar, şahid ifadələri bu faciənin tədqiqinin əhatəli aparılmasında əsas mənbələldir.

Çox təəssüf ki, 31 mart soyqırımının araşdırılmasında çox məhdud sayda Cümhuriyyət dövrü mətbuat nümunələrinə istinadlar var. Nə fayda ki, 1918-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetindən başqa digər mətbu orqanlardakı yazılara, siyasi münasibətlərə geniş yer verilmir. Bu da həqiqətdir ki, 1918-ci il mart soyqırımından sonra Azərbaycanda anadilli mətbuat orqanları da “soyqırıma” məruz qaldılar. “Kaspi” və “Açıq söz” qəzetləri redaksiyaları, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi yandırıldı, hətta bu mətbu orqanların sırasına bir neçə “neytral” rusdilli qəzet və jurnallar da daxil edilərək qapadıldı. Ancaq həmin vaxt Tiflisdə nəşr olunan anadilli mətbu orqanlarımızı diqqətdən kənardə saxlamamalı, onların tədqiqatə cəlb olunmasını həyata keçirməliyik. Çünki Azərbaycan tarixinin olduqca ziddiyyətli və həmçinin qüurla öyündüyümüz 1918-1920-ci illər mətbuatı bu dövrün tədqiqi üçün əvəzsiz mənbələldir.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Siyasi Sənədlər Arxivində çalışdığını zaman 1965-ci ildə filologiya elmləri doktoru Nazim Axundovun çap etdirdiyi “Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920)-ci illər” bibliografiyasında, hətta bir nüsxəsi belə aşkarlanmayan qəzetlərin adları, nəşr tarixi, baş redaktor və yaradıcı heyəti haqqında da məlumatlar olsa da adı bu siyahıda qeyd edilməyən bir qəzetə təsadüf etdim. Doğrusu, bu nadir tapıntının əldə olunması tarixi həqiqətlərin əksi üçün çox vacib bir işdir. Ona görə ki, bu nəşr tamamən 1918-ci il 31 mart soyqırımını özündə əks etdirir və dərc olunan yazılar bu faciənin miyqası, başvermə səbəbləri, erməni-bolşevik birləşmələrinin ermənizm ideyasını birgə necə həyata keçirdikləri bəlli olur və həmçinin istiqalına yenicə qovuşan

Azərbaycana qarşı aparılan erməni siyasəti, bu siyasətə rəvac verən, Tiflisdə nəşr olunan rus-gürcü mətbuatının təbliğatına qarşı yazılanlar öz əksini tapır.

Türk Gənclər Təşkilatı tərəfindən 1918-ci ilin 12 noyabrında yalnız bir nüsxəsi işıq üzü görün qəzet “Qardaş qayğısı” adı ilə “heyreti-təhriyyə” tərəfindən Tiflisdə nəşr olunub. Redaksiya heyətinə milli məfkurə sahibi, istiqlal və mətbuat tariximizi dəyərli əsərlərindən öyrəndiyimiz Mirzə Bala Məhəmmədzadə, o cümlədən Xanım Sultanova, Ələkbər Zeynallı daxil idilər. Bakının 1918-ci il sentyabr ayının 15-də bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrindən azad olunması münasibəti ilə işıq üzü görün “bir günlük qəzet” böyük formatda 2 səhifəsi Azərbaycan dilində, iki səhifəsi isə rusca oxuculara çatdırılıb. Qəzetin manşetində **“Rahət uyuyunuz, ey nahaq qurbanlar, rəhmətlər sizə”** fikri ilə yanaşı, “Azərbaycan istiqlalıyyəti uğrunda qırılmış qurbanları türk gəncləri hörmət ilə xatırlar” ifadəsi də böyük hərflərlə əks olunub. Qiyməti 2 manat olan qəzetin satışından yığılan vəsaitin 1918-ci ildə Bakı və Şamaxıda “zərərdidə olanlara sərf olunacağı” xəbəri 2-ci səhifənin başlıq hissəsindən bəlli olur.

Qəzetin niyə mart faciəsindən sonra deyil, məhz noyabrın 12-də işıq üzü görməsinin səbəbi yazılardakı faktlarla aydınlaşır. 1918-ci il noyabr ayında Mudros barışıqına əsasən Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanı tərək etməsi istiqlalımızın düşmənlərini sevindirməyə bilməzdi və bununla da əks-təbliğata keçmişdilər. Müttəfiq qoşunların komandanı Tomsonun gəlişi ilə Bakının bolşevik-daşnak və ingilis hərbi birləşmələrindən azad olduğu gün, guya ermənilərə qarşı qətləmə həyata keçirildiyi kimi əsası olmayan fikirlər dövrüyyəyə gətirilmişdi. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının etnik ayrı-seçkilik salmadığı, sadəcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında bağlanmış 4 iyun müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın sərhəd bütünlüyünü qoruduğu hüquqa söykənən fakt olduğundan, ermənilər soyqırım xülyasını işə salmağa çalışdılar. Tiflisdə Türkiyənin Şərqi orduları komandanı Xəlil Paşadan və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərindən bolşeviklərə aldanaraq Bakıda, Şamaxıda müsəlmanlara qarşı soyqırım törətdiklərinə görə üzrxahlıq edən ermənilər indi Tiflis mətbuatında 15 sentyabr döyüşlərində guya ermənilərin qırıldığını bəyan edir, bu yalanları ciddi şəkildə siyasi müstəviyə çıxarmağa çalışırdılar. Yaranmış bu vəziyyətdə Azərbaycan ziyalıları, milli mövqeli yazarlar elə Tiflisdə ermənilərin və onların yalanlarının müdafiəçisi olan siyasətçilərin yadına 31 martda Bakıda 18 min, Şamaxıda 7 min müsəlmanın qətləməni xatırlatmalı oldular. “Qardaş qayğısı” qəzetinin nəşrinin səbəblərindən biri bu idi. Digər səbəb isə 31 mart soyqırımının xalqın yaddaşında tarixən yaşamasının təmini və gənc nəslin faciələrimizi unutmamağa bir çağırış idi. Qəzetdə dərc olunan məqalələrin başlıqları 1918-ci ilin martın 31-dən aprelin 2-dək davam etdirilən, bəşər tarixində eyniyyətinə çox az təsadüf edilən soyqırımın

mənzərəsi üçün yetərlidir: “Qanlı günlər”, “Qan dəryası”, “Bakının mart hadisəsi”, “Azəri türkləri”, “Mədəni bir zərbə” kimi sərlövhələrdə əksini tapan faktlar ermənilərin yalana bürünən siyasətini açmaq üçün dəyərli məxəzlərdir. Xanım Sultanova martdan sentyabrədək Bakıda olan M.Ə.Əfəndinin faciə barədə söylədiklərini qələmə alaraq yazır: “Ermənilər evbəev gəzib ziyalı müsəlmanları yığırdılar və naməlum bir yerə aparırdılar. Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxt da olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı. Məsəl: iki doktor Kərim bəy, Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən mədənci T.B.Qulubəyov da itdi. Meyit axtaran bir dəstə bir quyuya rast gəlirlər. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyitləri var imiş”.

Bakını, Şamaxını, Qubanı, Salyanı, Neftçalanı qan hamamına çevirən, evbəev gəzərək Azərbaycan ziyahlarını qətlə yetirən ermənilər qurşuna düzdükləri insanları toplayır, meyitləri quyuya, Xəzər dənizinə atırdılar. Məqalədə tükürpədicə məqamlardan bir faktı da yazıya almamaq olmur: “Xəstəxanada yatan bir yaralı nəql edir ki, biz 9 nəfər müsəlman idik. Bir araba ilə gedirdik ki, yolda erməni (krasnoqvardları) bizi həbs edib Zabratı apardılar. Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərini diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim üç yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda mənə bir həmsəri qalxıb xəstəxanaya apardı”.

Tiflis mətbuatında və dünyaya yayılan bir sıra mətbuat orqanlarında Azərbaycan türklərinin mənfəi obrazının yaradılmasını ustalıqla həyata keçirməyə çalışan ermənilər 15 sentyabr Bakının azad olunması döyüşlərini xatırlayır, 31 mart soyqırımını isə unudurmağa səy göstərirdilər. Azərbaycan türklərinin mədəni millət saymadıqları üçün dövlətə sahib olmalarını “faciə” hesab edən bədxahların istəklərinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları bu düşmən təxribatlarına layiqincə cavab verirdilər.

Mirzə Bala Məhəmmədşadın qəzetdə çap etdirdiyi “Azəri türkləri” məqaləsini bu baxımdan düşmənlərə ən tutarlı elmi, siyasi cavab saymaq olar. Tiflisdə anti-azərbaycan yönlü qəzetlərin nəşrini diqqətə gətirən M.B.Məhəmmədşad yazır: “Azərbaycan türklərinə vəhşi, yırtıcı, quldur, irticaiyyun və qara qüvvə adlarına insaniyyətpərvər “Borba”larda, “Bayraq”larda görünürdü. Azəri türklərinin öz ana yurdları uğrunda tökdükləri qan, atdıqları güllə insaniyyətpərvər tiflislilərə sanki zəhərli bir ox kimi batırdı”.

Müəllifin adını çəkdiyi “Borba” və “Bayraq” (yəqin ki, “Albayraq” - A.A.) qəzetləri Tiflisdə nəşr olunur, Azərbaycan istiqlaliyyətinə müsbət yanaşmır, xalqımız barəsində mənfəi rəy formalaşdırırdılar.

M.B.Məhəmmədşad Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda döyüşlərdə qan töküüb şəhid olan Azərbaycan türklərini istiqlaliyyət qurbanları kimi şərəfli ömür

sürmələrini, heç bir millətə qarşı nifrət etmədiklərini yazaraq bildirir ki, Tiflis mətbuatının proseslərə düzgün qiymət verməməsi erməni siyasətinin nəticəsidir: “Bakı hadisəsi bitmiş və aylar geridə qalmış olduğuna baxmayaraq qonşular onu unutmamış, bütün dünya millətlərinə bunu bildirmək, azəri türklərin vəhşi və yaşamağa layiq olmadıqlarını sübuta çalışıyordular. Məncə, iki millət arasında olan mübahisə və toqquşma bir millətin layiq olmadığını göstərməz”.

Erməni daşnaklarının 31 martda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətləmə məhkəməyə çıxarılsa, bu qanlı olaylarla yanaşı ermənilərin Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Anadolu, Urmiya və Səlməsda törətdikləri qırğınların da məhkəməyə təqdim olunacağını bildiren M.B.Məhəmmədşad yazırdı: “Onlar da əl atılarda 1905 faciəsi daha o yana, Nikolay arxivləri meydana gələcək və bu avtoriyətlər içində bir yandan Avropa diplomatiyasını, o biri yandan da erməni daşnak fırqəsi öz qırx sənəlik tarixi ilə başlarını qanlar arasından qaldırıb ən müqtədir diplomatu belə şaşıracaqdır”.

Özünü “mədəni millətlərin” sırasında hesab edənlərə qarşı Azərbaycan türklərinin milli-mənəvi dəyərlərə, kimliyə və mədəniyyətə sahib olduğunu faktlarla sübuta yetirən müəllif xalqımızı “mövhumatçı”, “məzhəb ayrılığından” doğan ixtilaflarla məşğul olan xüsusi bir kəsim adlandıranların əsassız iddialarına sahib olduqlarını göstərdi: “Məzhəb məsələsini aradan götürən, ruhanilər ilə mübarizə edən, qadınları həyatı-ictimaiyyətə soxan birinci azərilər olmuşdur. Hələ o yana getmişlərdir. Mədəniyyəti tez və asan alıb öyrənmək üçün hər millətə sadə və dövlətli dil, möhkəm ədəbiyyat, asan hürufat və yazı lazımdır. Azəri türkləri bu barədə çalışmış və hənz birinci dramaturq Mirzə Fətəli Axundov bu fikr ilə böyük səfərlər etmişdir”.

Əgər imkan verilsəydi, Azərbaycan türklərinin yaratdığı cümhuriyyətinin Şərqi ikinci Yaponiyası ola bilməsi imkanlarını xatırlayan müəllif qeyd edir ki, bunun üçün bütün siyasi, iqtisadi imkanlar mövcuddur.

1918-ci ilin martından sentyabrın 15-dək bir müddətdə Zaqafqaziyanın tarixinin qanlı səhifələrini vərəqləyən Binəva ləqəbli müəllif bu tarixdə müsəlmanların faciələrini faktlarla qələmə alır. Müəllif müsəlman məxluqları üçün bu dönmə qanlı günlər adlandırır: “Bu günlərdə minlərlə müsəlman külfətləri sahibsiz qalmışlar. Bir İrəvan quberniyasında 42 kənd viran olub əhalisi tərki-vətən olmuşdur. Biçarə şamaxılılar qışı öz isticə ocaqlarını buraxıb yağış-yağmurun altında bu səhraları ata-oğlunu, ana-qızını gözlərinin yaşını tökə-tökə axtarırdılar”.

Müəllif erməni-bolşevik hərbi birləşmələrinin Şamaxıda günahsız insanları necə qətlə yetirdiklərini, qız uşaqlarının izzəti-namusuna necə toxunduqlarını xatırlayır və bu vəhşiliyi törədənləri “erməni bəndələri” adlandırır: “Xunxar erməni bəndələri müsəlmanların izzəti-namusuna toxunub 12 yaşında qız

uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib keyfləndirib namusuna təcavüz etdikdə təsəliyyat olurlardı”.

Sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyimiz bu cür vəhşilikləri törədən erməni daşnaklarının Şamaxıda 400 qocanı məscidə yığaraq xəncərlə doğraması da tükürpədicilik faktlarından biridir: “Erməni bandaları daha islamla nə etmədilər? Erməni bandaları Şamaxıda islamın müqəddəs məscidlərinə kimi yandıraraq məhv etmişlər. Bir böyük minillik Şamaxıdan imdi bu saatlıqdan ancaq bir məzaristanına bənzər yanmış uçur xərəbələr taparsınız”.

Binəva ləqəbli müəllif ermənilərin Şamaxıya hücumu zamanı böyük ədib Abbas Səhhətın həyatını itirdiyi faktını da dilə gətirir: “İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük bir ədibi bu bandalara qurban vermişdir. Bununla böylə bir neçə doxturlar, cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar”.

Bütün bu tökülən nahaq qanların cavabını sormağ üçün üzünü millətə tutan müəllif yazır: “Bəsdir, nə vaxtə qədər yatıb daldə, arxada qalacaqsən, ey yazıq millət? Nahaq yerə ölən sən, xainlərin gülləsinə düşər olan sən, başımız qalıb ayaqlar altında, tapdalanan sən. Bu gün də genə müqəssir olan sən”.

“Qardaş qayğısı”nın rusca nəşr olunan 2 səhifəsi də Azərbaycan türkcəsindəki məqalələrdəki faktlar sadalanır, Tiflis mətbuatının hadisələrə birtərəfli münasibəti pislənir. 15 sentyabr hadisələrinə münasibətdə “provokasiya” xarakterli məqalələr dərc edən Tiflis qəzetlərinin müəlliflərinə 1918-ci il 31 martında ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri kütləvi qırğın faktları xatırladılır: “Şərqi Zaqafqaziyada gürcülər üçün Tiflis nə dərəcədə əhəmiyyət daşıyarsa, müsəlmanlar üçün Bakı da o qədər mühümdür”.

Andronikin İrəvanda, Şuşada, Qarsda, Ərdəhanda müsəlmanlara qarşı törətdiyi kütləvi qətləri, amansız davranışları diqqətə gətirən yazıda müəllif 31 martda Bakıda 10 minlərlə silahsız müsəlmanın qətlinə Tiflis mətbuatının, siyasətçilərinin niyə susduqlarını sual edir.

“Qardaş qayğısı”nda dərc olunan digər yazılarda da 31 mart soyqırımının ayrı-ayrı detallarına aydınlıq gətirilir, müəlliflər tarixşünaslığımıza bu günə qədər bəlli olmayan faktları sadalayır.

Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu qanlı faciənin öyrənilməsi, qəzetdəki faktların elmi araşdırmaya gətirilməsi üçün “Qardaş qayğısı” qəzeti tarixçilərimiz üçün yeni bir mənbədir.

Qan dəryası

Zalım yenə bir zülmə girəftar olur axər, Əlbəttə olur, evyıxanın xanəsi vıran.

(Ziya Paşa)

Bakının mart hadisələri, Bakının qanlı günləri bütün mədəni növ (yəni növ) bəşərin diqqətini cəlb etdi. Aləmi islami isə o dəhşətəngiz qanlar, vəhşiliklər, cəhənnəm odlarına sövq etsə gərəkdir. İgirminci əsrin heç duymaz qanlı məbudinə bu gün nə qədər qurbanlar kəsilmişdi. Mahir qəssablar yazıq qurbanları kəsdikcə, ətrafda təntənələr yayılıyor: "Ura" çığırılıyordu.

Vicdansızlar!

Dörd sənə yarım ərzində kəsdikləri qurbanlar kafi deyilmiş. Müharibə meydanlarında millətlər, məmləkətlər həp xotpəsənd (özünüsəvən), təməkar (tamahkar), cahpərəst, millətlər yekdigəri özü ilə xuruc etmişlər.

Məmləkətlər bir-biri ilə mübarizəyə qalxışaraq öz hərəkətində cavabdehdirlər. Hər kəs öz foxamətini, mədəniyyətini, sərvət və məktəbini müdafiə ediyor. Millətin səadət və rəfahətli təminatına çalışıyor. Lakin yekdigərini məhv və pamal (ayaq altında əzmək) etməgə heç birisi çalışmıyorlar.

Orada silahlı əsgər düşməninə açıq çarpışmada kəsir. Orada əhali himayət altında saklanırlar və mümkün qədər müharibənin dəhşətli zərbələrindən, atəşlərindən müdafiə olunurlar.

Orada silahını tərək edənlər düşmən düşmən deyillər. Əmanda olanlar əsirdilər. İki düşmən bir-birini məhv və zəlil etmək və qanıni axıtmaq üçün daima çalışmağına baxmayaraq bunların heç birisi və heç vəqt ac və üryan xəstələri təhqir və məsum cocuqları, biçərə və zəif arvadları kəsmiyor...

Lakin bizim Şərqdə, işte bu qanlı Şərqdə də böyləmidir, əcəba? Xayırlar. Burada "qəhrəman" qonşular əlində silah tutmağa taqəti, səbri olmayan saldidə (yaşıötmüş) qoca və qanları, ufaq cocuqları kəsirlər... Lakin kəsən kimdir?

Haman o daima nizami qoşun qabağından qanmaz qoyun sürüsü kibi özünü itirib qaçan fədai “İgidlər”, haman adını bolşevik qoymazdan əvvəl nizami əsgərin süngüsü qorxusundan sol əlini onun amansız qurşaininə nişan qoyan, ürəgi əvəzinə sol əlini atıcı əsgərin qurşunu ilə deşdirməyə razı olan - qəhrəmanlar.

Bolşevik niqabını üzünə çəkmiş yırtıcı fədailər şimdi ixtiyar və cocuqlar ilə “müharibəyə” tullanıb da - qələbə çalır, mərdlik göstərir, “düşmənin” qanını calıyurlar.

Alçaq hərfilər!

Nöu bəşərin dördədən birini təşkil edən ümmət -məhəmmədi pamal etmək, yer üzündən qaldırmaq əməlinə düşmüşlər də kəsir, zalima nə kəsirlər:

- Üsuli, nizam ilə kəsirlər:
- Ürəkləri daşa dönmüş, vicdanları yatmış da bəşəşət ilə kəsirlər!..
- Mahir ustalar:

Küçələrdə, evlərdə, zavodlarda, fabrikalarda kəsilən ac, çıplaq, məzlum, zavallı islam fələlərinin, biçarə iffətli (pak) islam xanım və qızlarının həqarət və fəlakəti qarşısında səsimizi kəsmiyoruz. Qışqırmaq, bütün mədəni cahanə eşitdirəcək qədər qışqırmaq istiyoruz.

- Canilər, yetər hədər qan tökmək!

- Anadoluda, Qarsda, Kumruda, İrəvan mahalında, İran ölkələrində etdiyiniz zümlər, tökdüyünüz qanlar yetər.

Xəncərlər gözdən, qurşunlar gözdən, süngülər gözdən, axan nahaq qanlardan dəryalar əmələ gələr. Qorxunuz ki, bu qanlı dəryalarda özünüz boğulacaqsınız.

Ə.Ə.Naxçıvanlı

Qanlı günlər

İmdi tamam yeddi aydır ki, Zaqafqaziya tarixçəsinin qanlı səhifələri açılmışdır. Bu qanlı səhifələrdə bir çox şəxslər önlərinə bədnamçılıq adı əhya edib bir çoxlarını qırğına vermişlər. Bu ağır və dəhşətli günlər müsəlman məxluqu üçün çox ağır və çox da bahalı oturmuşdur. Bu günlərdə minlərlə müsəlman külfətləri sahibsiz qalıb çöllərə düşmüşlər. Bir İrəvan quberniyasında 42 kənd viran olub əhalisi tərk-i vətən olmuşdur. Biçarə şamaxılılar qışı öz isticə ocaqlarını buraxıb yağış-yağmurun altında bu səhraları ata-oğlunu, ana qızını gözlərinin yaşlarını tökə-tökə axtarırlardı.

Martda nahaq yerə minlərlə islam fəhlələri adlarını bolşevik adlandıran erməni quldurlarının qurbanı olub meyitləri dəryaya tökülmüşdür. Bilməm kimə lazım idi islam fəhlələrinin qətl? Məsləkli dejaparidizzayəmi? Yox, islam fəhlələrinin qətl ancaq erməni xainlərinə lazım idi.

Xunxar erməni bandaları müsəlmanların izzəti-namusuna toxunub gah 12 yaşında qız uşaqlarını dizlərinin üstünə mindirib keyfləndirib namusuna təcavüz etdikdə təsəlliyyat olurlar idi, gah Şamaxıda dörd yüzdən ziyadə qoca islam ailələrini məscid həyatına yığıb siyirmə xəncər bunların üstə düşüb vay həsrətə ilə doğrayan zaman ismlardan intiqam almışlar.

Erməni bandaları daha islamlara nə etmədilər? Erməni bandaları Şamaxıda islamların müqəddəs məscidlərinə kimi yandırıb məhv etmişlər. Bir böyük minillik Şamaxıdan imdi bu saətləkdən ancaq bir məzarıstanə bənzər yanmış uçuq xərabələr taparsınız.

İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük bir ədibi bu bandalara qurban vermişdir. Bununla böylə bir neçə doxturlar cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar.

Bir böylə böyük bədbəxtlikləri eşidib və bir böylə nahaq axan qanlara şahid olan Zaqafqaziyaadakı ictimaiyun və ya milli qəzetələr erməni bandalarına etiraz etdilərmi?

Nahaq yerə tökülən islam fəhlələrinin qanları bu gün hesab olunub. Haqlı çöllərə tökülmüş balaları və övrətləri qəzetələr tərəfindən bandaların balaları hesab olunurlar.

Bəsdir, nə vəqtə qədər yatıb dalda arxada qalacaqsın, ey yazıq millət?!

Na-həqq yerə ölən sən, xainlərin gülləsinə düşər olan sən, başımız qalıb ayaqlar altında tapdalanan sən. Bu gün də genə müqəssir olan sən.

Binəva

Bakının mart hadisəsi

(Martdan sentyabra kimi Bakıda olmuş M.Ə.Əfəndinin nəqli)

Bakının martda olan faciəsinin ayrı-ayrı vəhşiliklərindən danışmaqdan qabaq mən hadisənin təfsili haqda danışmaq istəyirdim - deyərək M.Ə.Əfəndi sözə başladı. Təbii, Bakı hadisəsi əvvəlcə milli bir rəngə malik deyildir. Fəqət,

vaqtiyənkən bolşeviklər gördülər ki, yalnız öz güclərilə müsəlmanları basa bilməyəcəklər. Başladılar erməni soldatları olan qazarmalara mübəliğ yollamağa ki, ermənilər öz əbədi düşmənləri ilə mübarizəyə çıxsinlar. Bu dövətdən sonra Bakı hadisəsi rəngini dəyişib iki qonşu millətin milli mübarizəsinə çevrildi.

Bu da lazımdır deyək ki, bolşeviklər, ruslar və yəhudilər silahlansın, camaət ilə insaniyyət-kəranə dolanırdılar. Onlar var gücləri ilə çalışırdılar Bakı hadisəsi “milli rəng” almasın, fəqət müvəffəq ola bilmədilər. Lazım bilirəm daha aydın təsvir üçün öz evində olanların başına gələnləri nəql edəm.

Bizi (krasnoqvardiya) əhatə etmişdi, gedirdik, yolda (krasnoqvardiya)lar erməniləri qovlayırdılar. Biz bunun səbəbini soruşduq. Onlar deyirlər ki, ermənilər çox vaxt apardığımız adamları öldürürlər. Ona görə sizin salamatlığımız üçün onları qovlamaq lazımdır.

Yolda bəlli oldu ki, bən yoldaşım (krasnoqvardiya) olan bir yəhudi tələbəsinin evində qalaçağam. Biz evdə mehriban qəbul olunduq.

İkinci gün tələbə evə gələndə sararmış idi. Anası səbəbini soruduqda bən öyrəndim ki: Biz yaşadığımız evdə bir erməni polkunun ştabı vardı. Həmin həyətdə də 12 müsəlman arvad və uşaqları gizlənmişlər. Erməni polkunun rəisi əmr vermiş ki, bu 12 nəfəri gülləbaran etsinlər. Bu vaxt yəhudi tələbə mane olmaq istəmiş: - Kəməksizləri öldürmək eyibdir, demiş, bunun cavabında erməni söyləmiş ki: - “Rdovska morda”, bəsdir onlara yardım etdiyiniz...

Bu gecə onlar və evinizdə olan qonaqlar gülləyə tutulacaqlar. Bunu eşidərk tələbəyə dedim ki, mənim bərəmdə müsəlman bolşeviklərindən Nəriman bəy Nərimanova və Məşədi bəy Əzizbəyova xəbər versin. Bir saat keçmədi ki, Şaumyanın əmri ilə 15 nəfər (qvardiya) gəlib erməni naçalnikə həbs edib, bizi də

Musa Nağıyevin qış klubuna apardılar. Burada bizdən başqa saysız-hesabsız müsəlman var idi. Onlar hamısı çıpaq döşəmə üstünə oturmuşdular. Oturanların içində Bakının mötəbər adamlarının ailəsi dəxi çox idi.

Həmin burada Məşədi Əzizbəyov və Sultanov bana rast gəldilər. Onlar şikayət etdilər ki, müsəlmanlar az olduqlarına görə, ermənilər alçaq fikirlərinə nail oldular.

Necə ki, erməni olmasa idi, bolşeviklər qalib gəlməyəcəkdi. İmdidə bən böylə anlayırdım ki, əgər ermənilər olmasa bolşeviklər müsəlmanlar üçün çox işlər görər və müsəlman xalqı da onlara rağıb olardı.

Necə ki, məlumdur onlar da müsəlman firqələri xüsusi dəstələr düzəldib Azərbaycan qoşunu ilə müharibə apardılar. Lakin vətəki ermənilər yolda müsəlman kəndlərini, obalarını yandırmağa başladılar.

Ermənilər, bolşevizm, bayrağı altında əvəzində müsəlman firqəsini talayıb qırırdı. O cümlədən Nəvahi kəndini yerli-dibli yandırdılar.

Ermənilər evbəev gəzib ziyalı müsəlmanları yığurdılar və naməlum bir yerə aparırdılar.

Çox vaxt aparılan ziyalı, oxumuş müsəlmanların meyitlərini tapmaq olurdu. Fəqət, çox vaxtda olurdu ki, heç bir əsər də əldə etmək mümkün olmayırdı.

Misal: İki doktor Kərim bəy Balabəy Sultanovlar heç tapılmadı. O cümlədən mədənçi T.B.Qulubəyov da itdi. Meyitxatəran bir dəstə bir quyuya rast gəlirlər. Quyunun yanında hasar içində çoxlu müsəlman arvad, uşaq meyiti var imiş.

İkinci bir dəstə, bir quyuya rast gəlirlər ki, bərk boğucu iyi çıxırmış. Bir nəfəri quyuya salırlar. Fəqət o, tez çıxarılmasını rica edir. Zira, durmaq mümkün deyilmiş. Ancaq özü ilə bir cib dəftəri gətirmiş idi. Yazılarında məlum olmuşdur ki, bu dəftər H.Cəfərovun xidmətçisi Tahirovundur.

Xəstəxanada yatan bir yaralı nəql edir ki: “Biz 9 nəfər müsəlman idik. 5 nəfərimiz şəhərli, 4 nəfərimiz kəndli idik. Biz araba ilə gedirdik ki, yolda erməni (krasnoqvard)ları bizi həbs edib Zabrata apardılar.

Yolda bir neft quyusunun yanında bizi saxladılar. 5 şəhərliyi diri-diri quyuya tullayıb bizi də gülləbaran etdilər. Mənim üç yoldaşım öldü. Mən isə yaralandım. Ermənilər gedəndən sonra mən sürünə-sürünə dəhşətli yerdən uzaqlaşdım. Yolda mənə bir həmşəri qalxızib xəstəxanaya apardı.

Bütün vəhşət və zalımlıqları sayıb qurtarmaq olmaz. Bunu bilirəm ki, bolşeviklərin öz hesabına görə 8 min islam qırılmışdı. Bu yalandır. Çünki onlar ətrafda, kəndlərdə qırılanları hesaba daxil etməmişlər.

Mən mart və sentyabr dəhşətlərinin ikinsini də görmüşəm. Və cəsarətlə deyə bilərəm ki, biri-birindən pis və hər ikisi də erməni-müsəlman ədavətdən bir vəqəədir” - deyər M.Ə.Əfəndi nəqlini bitirdi.

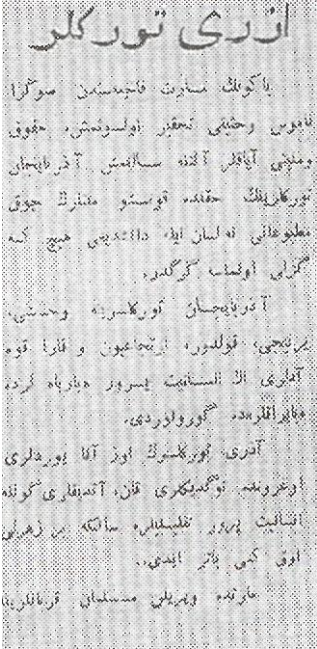
Xanım Sultanova

Azəri türkləri

Bu gün mart faciəsindən sonra namus və heysiyyət təhqir olunmuş, hüquq və milliyəti ayaqlar altına salınmış Azərbaycan türklərinin haqqında qonşu millətlərin çox mətbuatı nə lisan ilə danışdığı heç kəsə gizli olması gərəkdir.

Azərbaycan türklərinə vəhşi, yarıcı, quldur, ərtaçıyın və qara qüvvə adlarına insaniyyətərvər “Borba”larda, “Bayraqlar”da görünürdü.

Azəri türklərinin öz ana yurdları uğrunda tökdükləri qan, atdıqları güllə

insaniyyətərvər tiflisilərə sanki zəhərli bir ox kimi batır idi. Martda verilən müsəlman qurbanlarına uca səslə əksinqilabçı adı, ölənlər cəlladları- şaumyanlara həqiqi inqilabçı adları verilirdi... Bakı hadisəsi bitmiş və aylar geridə qalmış olduğuna baxmayaraq qonşular onu unutmamış, bütün dünya millətlərinə bunu bildirmək və bununla azəri türklərin vəhşi və yaşamağa layiq olmadığılarını sübuta çalışıyordular. Məncə iki millət arasında olan mübahisə və toqquşma bir millətin yaşamağa layiq olmadığını göstərməz. Bakı və Şamaxı hadisələri üçün bir ədalətli məhkəmə qurulursa, yenə bir şey çıxmayacağına təminat verirəm. Çünki ermənilərin sentyabrda verdiyi qurbanları martın müsəlman qurbanlarını təqib edir. Onlar Qars, Ərdəhan, Ərzurum, Anadolu, Urmiyə, Səlmas Acara vəhşiyyətlərini göz önünə götürəcək. Onlara da əl atılarda 1905 faciəsi daha o yana, Nikolay arxivləri meydana gələcək və bu avtoritetlər içində bir yandan Avropa diplomatiyasını, o biri yandan erməni Daşnak fırqəsi öz qırx sənəlik tarixi ilə başlarını qanlar arasından qaldıraraq ən müqtədir diplomatı belə

şaşıracaqdır.

Odur ki, axırda buraya gəlinəcək ki, Zaqafqaziyada həmişəlik bir həyatimədinə təmini üçün bu qanlı məsələləri unutmaq və ümumi səadətdən ötəri yeni şərait təşkili üstə çalışmaya başlamaya lazımdır. Əgər böylə olarsa, əgər erməni başçıları bir feyz-vəhşiyyəyə üçün bu bədbəxt millətlərin həyat və səadətləri ilə oynamasalar yenə təminat verirəm ki, Zaqafqaziya millətlərinə azəri türkləri ən məhrəban və ən mədəni bir qonşu olacaqdır. Bunu illərcə söyləməkdə əlimizdə dəlillər vardır. On iki illik bir vaxt içində azəri türklərdən görünən qeyrət, səy, tərəqqi və intibah dediklərimi təsdiq edər. Birinci inqilabda bir millət olduqlarını anlamaqdan başqa bir millət olmaya belə layiq olmayan azərilər, ikinci inqilabda türklük, istiqlaliyyət bayraqlarını

qaldırılmış idi. Birinci Rusiya inqilabında cəhalət və səfalətdə boğulan ədəbiyyat, mətbuat, teatro və məktəbdən məhrum azərilər ikinci inqilaba kimi 12 ilin içində yüzə kimi qəzetə, jurnal çıxarmağa müvəffəq olur. Ədəbiyyatı dirilir, milli bir teatro, milli bir musiqi yaradır. Məktəb kitabları sərf-nəhv və müəllim düzəldir. Birinci inqilabdan sonra erkək cocuğunu məktəbə qoymaq istəməyən azərilər ikinci inqilabda saysız qadın, qız məktəbinə sahib olmaqdan başqa, qadın hüriyyəti, qadın hüquqi uğrunda belə bayraq qaldırır. Şərq, islam millətlərindən birinci olaraq azəri türklər mədəniyyətə və tərəqqiyə mane olan çəpərləri görür və dağılmasına səy edirlər.

Məzhəb məsələsini aradan götürən, ruhanilər ilə mübarizə edən, qadınları həyati-ictimaiyyətə soxan birinci azərilər olmuşdur. Hələ o yana getmişlərdir. Mədəniyyəti tez və asan alıb öyrənmək üçün hər millətə sadə və dövlətli dil, möhkəm ədəbiyyat, asan hürufat və yazı lazımdır. Azəri türkləri bu barədə çalışmış və hənuz birinci dramaturq Mirzə Fətəli Axundov bu fikr ilə böyük səfərlər etmişdir.

İkinci inqilabda Rusiyada ilk qurultay çağırən və mədəniyyətin əxz etdiyi son tərz idarələrdən xalq cümhuriyyətini yenə azəri türkləri qəbul etdilər. Bu nə ilə 12 sənə içində azəri türklər mədəni, milli, siyasi və ictimai bir dəyərlik göstərmiş oldular. Hətta istiqlaliyyət və millətlərini mühafizə üçün çarpışmaya qalxıb saysız qurbanlar ilə hüriyyətlərini təmin etdilər.

İndi azəri türklər müstəqil bir millətdirlər. Azəri türklər Millətlər İttifaqına girməyə layiq olduqlarını göstərmişdirlər. Əgər "imkan" verilsə təmin ederməgə azəri türklər Şərfin ikinci bir japonu (yaponu) olacaq və aləmi-insaniyyətə böyük xidmətlər edəcəklər.

Məhəmmədzadə Mirzə Bala

Mədəni bir zərbə

Bakı və Şamaxı hadisəsində Azəri türklərin aldığı zərbələr ən ağır və ən müdhiş mədəni zərbələr olsa gərəkdir.

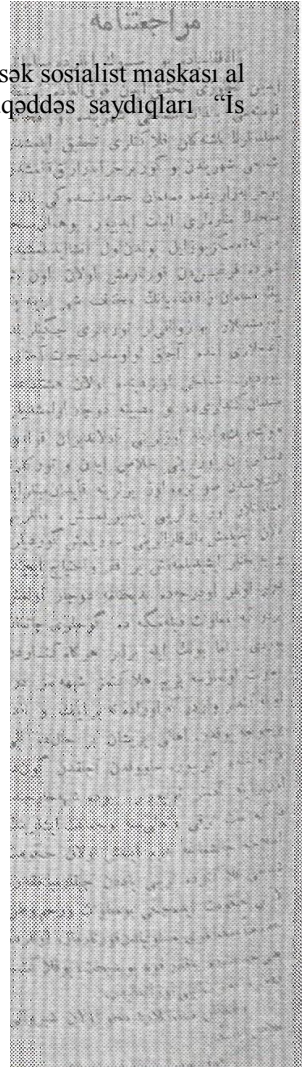
Xüsusən Bakı faciəsinin səbəb axıntısını təhqiq etsək sosialist maskası al Bakının 18 mart faciəsində Azəri türklərinin müqəddəs saydıqları “İs 18 martda daşnakların evbəv gəzib Azəri türklərin gənc ziyahlarını, gələcək Turanın işıqlarını axtarmalarını, xaiyə bir surətdə gülləbaran etmələrini heç bir vicdan sahibi soyuqqanlıqla ötürəməz “Kaspi”, “Açıq söz” mətbəələrimiz yandırılmaqla milli mətbuatımıza nə qədər ağır unudulmaz yara vurulmağını həmişə xatırlayacağıız. Azərilərin sənəlcə qazandıqları sərvət və mədəniyyəti, gəmi və paraxodlarını zəbt etməklə Azərbaycan dövlət və mədəniyyətinə daha düzəlməyəcək bir zərbə endirmək istədiklərini yenə biliriz.

Bu mədəni zərbələrə rəsmi bir rəng vermək üçün Bakı iqlabçları” müsəlman (intelligensiyasını) əks-inqilabçılıqda, irticai pərəstilikdə müttəhim edir və bu ittihamı öz komitələrindən keçirib Azərbaycan istiqlalı uğrunda canından keçən müsəlman ziyalılarını tutub məzkur komitələrə təslim edib, nə böyük mükafatlar təyin edirlər.

Bu nou ilə (özlərini mədəniyyətli, digərlərindən artıq istedadlı hesab edən) qonşularımız var qüvvələriylə Azərbaycanı böyük zəhmətləri və böyük məşəqqətləri sayəsində yaranmış gənc mədəniyyətə zərbə vurmaqla Azəri türkləri ruhən ölmür. Onların sümükləri üstündə öz səadət və həyatlarını qurmaq istiyordular.

Fəqət ona müvəffəq olamadılar. Bununla da ruhən ölmədiklərini və o ruh yüksəkliyi sayəsində yeni, fəqət yeni azadə bir mədəniyyəti-milliyə yarada biləcəklərini isbat etdilər.

Azəri türklər verdikləri qurbanlar üstünə yeni qurbanlar əlavə etdilər. Ən fəal və gənc ziyahlarını itirdilərse də istiqlaliyyət və hürriyyəti milliyələrini saxlamaya müvəffəq oldular.

tında işlə
mailiyyə’

1919 مارت چاند تہ ستمبر

20

1918

ویا خود

نوری پاشا

اور ہوسو طرفتین

یا کو نگ اشغالی

مجلد اولیٰ - سید آغا اخوند خان
تورانہ - مطبعہ سی مرتبہ اشغالی

وچچی حصہ

تہ مطبعہ

1918

31 mart soyqırımına və Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə işıq salan kitab

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım faktları son iyirmi ildə sistemli şəkildə araşdırılır, yeni sənədlər, arxiv materialları tədqiqata cəlb edilir, kitablar çap olunur. Müsəlman-türk dünyasına qarşı planlı şəkildə törədilən soyqırımların tarixşünaslığı vaxtilə üzərinə məxfi qrifi vurulmuş sənədlərin, mənbələrin ortaya çıxarılması hesabına zənginləşir. Tarixçi alimlərimiz tərəfdən xalqımıza qarşı törədilən soyqırım, terror, məcburi deportasiyaları barəsində xeyli sayda elmi monoqrafiyalar, araşdırıcılar çap edilsə də hələ tədqiqatlardan kənar qalan, diqqəti cəlb etməyən sənədlər mövcuddur. İşlərin əhatəli aparılması üçün ölkə alimlərinin qonşu Gürcüstan, Rusiya və İran arxivlərində çalışmalarına böyük zərurət var.

Seyidağa Axundzadə

Azərbaycan arxivlərində erməni vandalizmini öz saralmış səhifələrində qoruyan sənədlərin böyük hissəsinin

tədqiqata cəlb olunmasına baxmayaraq axtarışlar nəticəsində yeni sənədlər, mənbələr də aşkarlanır.

Soyqırım tarixşünaslığı üçün gərəkli olan belə mənbələrdən biri də bu vaxta qədər tədqiqatçıların nəzərindən kənar qalan, bu günədək mənbəşünaslığa daxil edilməyən Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə Bakıda, “Turan” mətbəəsində çap olunmuş “Mart hadisəsi. 1918 və yaxud Nuru Paşanın Bakını işğal etməsi” kitabıdır. Mətbuat tariximizin və istiqlal ədəbiyyatımızın tədqiqatçısı, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor Asif Rüstəmli kitabdan bir hissəni ərəb əlifbasından latın qrafikasına transliterasiya edib bu barədə məlumat versə də, nədənsə, əsər barəsində tədqiqat aparılmır. Görünür, adındakı “işğal” sözü xatalı hesab edildiyindən kitabın tədqiqatına ehtiyatla yanaşılır.

Mahiyyətinə varıldıqda “işğal” sözünün sadəcə, həmin tarixi dönmə uyğun bir termin olaraq işləndiyini, Türkiyə və Azərbaycan hərbi birliklərindən və çoxsaylı Azərbaycan könüllülərindən formalaşan Qafqaz İslam Ordusunun istiqlalımız üçün mübarizəsinin obyektiv mənzərəsini görmək olar. Bu kitabın tədqiqata cəlb olunması həm də ona görə vacibdir ki, xalqımıza qarşı erməni-bolşevik birləşmələrinin, Erməni Milli Şurasının törətdiyi 31 mart soyqırımını üç gün ərzində təfəsilatı ilə göz önünə gətirir. Mirzə Fətəli Axundov adına Milli Kitabxananın fondunda saxlanılan “Mart hadisəsi 1918 və yaxud Nuru Paşanın Bakını işğalı” kitabının IV cilddə olduğu güman edilir. Çünki kitabın I və III hissələri fondada olduğu halda, II hissəsi yoxdur. Qafqaz İslam Ordusu və könüllü Azərbaycan dəstələrinin Bakını işğaldan azad etməsi prosesi yarımçıq təsvir edildiyindən kitabın IV cildinin olması ehtimal olunur.

Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin, Erməni Milli Şurasının, “Daşnakstyun” Partiyasının 1918-ci ilin mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda yerli

əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı təhkiyə üsulunda, faktları ardıcılıqla, saatbasaat qələmə alan, mümkün qədər siyasi münasibətlərdən kənarında dayanaraq faciəni təfəsilatı ilə oxucuya çatdırmağa çalışan Seyidağa Axundzadənin şəxsiyyəti də maraqlıdır.

Seyidağa Mir Hüseyn oğlu Axundzadə 1887-ci ildə Maştağada ruhani ailəsində dünyaya göz açıb. Atası Axund Mir Hüseyn 1852-ci ildə doğulub. İraqın Nəcəf şəhərində ali dini təhsil aldıqdan sonra Vətənə döndüb. O, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri ilə dostluq münasibətləri qurmuş açıqfikirli, mütərəqqi ziyalılarından biri olub. Tibbi, coğrafiyanı və tarix elmini də gözəl bilirmiş. Maştağada “Gövhər-Bikə” məscidini tikdirmiş və orada axundluq etmişdir. Yüksək elmi savadına görə, Maştağanın ətraf kəndlərinə, xüsusən Nardaran və Buzovnadakı məclislərə dəvət alarmış. Onun Azərbaycan tarixində böyük işlər görən mesənət Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilə dostluq etməsi barəsində də məlumatlar var. Axund Mir Hüseynin 6 övladı olmuşdur. Böyük övladı Seyidağa idi.

Çox təəssüf ki, Seyidağa Axundzadə barəsində əlimizdə kifayət qədər məlumatlar yoxdur. “Kaspi” mətbəəsində mürəttib kimi çalışan Seyidağa dövrün mətbuat orqanlarında məqalələrlə də çıxış etməsi barədə də məlumatlar var. S.Axundzadə “Kaspi” mətbəəsindən başqa “Orucov qardaşları” mətbəəsində, “Səda”, “Hümmət”, “Yeni fikir” qəzetlərində də çalışıb, Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bir müddət “Azərənşir”də linotinçi kimi fəaliyyətini davam etdirib.

Sovetləşmənin ilk aylarında siyasi repressiyalara başlayan bolşeviklər Bakı kəndlərində ruhanilərə qarşı da kütləvi həbslərə, qətlərə başladı və bu cəza tədbirləri Maştağaya da gəlib çatdı. Kəndin bir neçə din xadimini məscidlərin qabağında əhalinin gözü qarşısında güllələyib, 80-ə yaxın insanı həbsxanaya saldılar. Maştağada aparılan kütləvi qətləri, din xadimlərinin güllənməsini Nəriman Nərimanova çatdıran Seyidağa Axundzadə qismən də olsa Maştağada represiyaların qarşısını ala bildi. Bəzi mülahizələrə görə, Seyidağa Axundzadə Nəriman Nərimanovla yaxın dost olmuş, bir müddət “Hümmət” partiyasında siyasi fəaliyyət göstərmişdir. Siyasi fəaliyyətlə məşğul olması, mətbəəçilik işinə yaxından bələdçiliyi görünür ona “Mart hadisələri 1918...” kitabını yazmağa sövq edib. Maarifçilik işi ilə məşğul olan S. Axundzadə həvəskar aktyor kimi tamaşalarda da müxtəlif rollar oynayıb. O dövürdə çap olunmuş “Zəhmət səhnəsi” jurnalında S.Axundzadənin aktyorluq fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar var.

S.Axundzadə çox erkən, 43 yaşında 1929-cu ildə dünyasını dəyişib.

Vaxtilə çalışdığı mətbəələrin 1918-ci ilin martın 31-də ermənilər tərəfindən yandırılaraq xarabazara çevrildiyini gözləri ilə görən S.Axundzadə yazır: “Bu gün seçənbə günü, mart ayının iyirmisi saat on birdən etibarən müharibə bir milli rəng almış idi. Ona binaən də saat bir radələri idi, ermənilər tərəfindən müsəlman məhəllələrinə hücum edilib Nikolayevski caddə də onlar tərəfindən işğal edildi və Cəmiyyəti Xeyriyyə binası da onların əlinə keçdi. Hətta şəhər idarəsi binasına qədər yürüş edib, idarəni də əllərinə aldılar və oraya mitralyoz və toplar yeridib İçərişəhəri

xarabazara döndərmək istiyorlardı... Qoşun dərhal şəhər bağı cənubundan hücum edib mitralyozdan səri atəşlər açırlar. Bu halı görə Daşnak fırqəsi dərhal məzkur küçədən geri çəkilməyi qəti qərara alıb Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına və “Açıq söz”, “Kaspi” mətbəə və idarələrinə od vururlar”. Ermənilərin Xəzər dənizindəki matroslara guya müsəlmanların xaçpərəstləri qətlə yetirdikləri barəsində yalan məlumat verməsini, əslində vəziyyətin tamam başqa olduğunu faktlarla qələmə alan S.Axundzadə 1918-ci ilin mart soyqırımına bəzi sovet tarixçiləri kimi “vətəndaş və sinfi müharibə” kimi yanaşmır, bolşeviklərin Daşnaksütun fırqəsi ilə birgə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım törətdiyini, hadisənin milli qırğın miqyası aldığını açıqlayır.

Bakıda müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırım aktının üç gün davam etdiyi də əsərdə xronoloji şəkildə əksini tapıb. Köhnə təqvimlə martın 18-də (yəni martın 31-də) Nikolayevski (indiki “İstiqlaliyyət”) küçəsində başlanan erməni-bolşevik hücumu Şamaxı küçəsinə, sonra isə müsəlman məhəllələrinə keçirilir, minlərlə dinc silahsız insan qətlə yetirilir. Bu qırğınları təşkil edənləri “igid daşnaklar” deyə əsərində ironiya ilə təqdim edən S.Axundzadə yazır: “Deməli, dilir (yəni igid) daşnak fırqəsi” əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib, insanlara yarasınayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar”, Hamilə qadınların bətnlərini yarma kimi qeyri-insani, vəhşi üsullara ol atan erməni-bolşevik yaraqlıları törətdikləri bu faciəni əsl soyqırım kimi xarakterizə edən müəllif yazır: “Hamilə övrətlərin bətnində olan məsum səbəlləri (uşaqları) belə çıxarıb tüfəng cüdələrinə taxmışlar və xırda balaları belə divarlara mıxlamışlar”.

Kitabda əksini tapan, tarixşünaslığımıza yeni məlum olan faktlardan biri 3 gün davam edən qırğınların Bakıda yaşayan rus və yəhudilərin erməni-bolşevik qoşunları komandanına, dənizdən İçəri şəhəri aramsız bombalayan matroslara verdikləri ultimatumdan sonra dayandırılmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, müsəlman qırğınının üçüncü günü, yəni səbh tezdən dənizdə olan hərbi vaporlardan və erməni məhlələlərindən İçərişəhərə toplar atıldı, evlər, məscid minarələri dağıdıldı. Müsəlmanlarla yanaşı, rus və yəhudilərin də zərər çəkməsi onların ciddi etirazlarına səbəb oldu: “Bu halı görə İçərişəhərdə yaşayan xaçpərəst milləti dərhal bir yerə toplaşdı, kəndi tərəflərindən bir nümayəndə liman uçaştokuna (yəni hərbi dəniz ordu komandanlığına - A.A.) göndərdilər ki, biz İçərişəhərdə sakin olan xaçpərəstlər təmam istirahətlik ilə yaşadığımız bir halda bizi bombardman etməyiniz nə cəhətə olmalıdır”.

İçərişəhərin bombalanmasını dayandırmaq üçün danışıqlara gedən rus və yəhudi nümayəndələrinə Dəniz Hərbi Komandanlığı Daşnaksütun fırqəsinin onlara göndərdiyi məktubu göstərdi. Məktubda daşnaklar müsəlmanların qeyri-millətləri İçərişəhərdə qətlə yetirib, mallarını qarət etməsi barədə uydurmalar yazılmışdı. Dəniz-hərbi qüvvələri müsəlmanların kütləvi qırğına cəlb etmək üçün ermənilərin böhtanlarını duyan yəhudi-rus nümayəndələri belə bir halın baş vermədiyini deyir. Əksinə, müsəlmanların onlara kömək olduğunu söyləyərək dinc sakinlərin qırğınının dayandırılmasını sərt şəkildə tələb edirlər: “Biz axırıncı tələbimizi liman uçaştokuna

təqdim edirik: “Əgər bu bombardman davam edərsə, biz də hazırlaşıb yerli müsəlmanlarla birabir qiyam edəcəyiz”.

Bu qəti tələbnamədən sonra təhqiqat komissiyası yaradılır. Daşnak firqəsinin fitnəkarlığı aşkarlanır, yalanları ortaya çıxır. Ancaq artıq gec idi. Vertolyotlardan, Xəzərdəki hərbi gəmilərdən açılan top atəşləri, güllələr üç gündə 18 min müsəlmanın kütləvi qətlinə gətirib çıxardı. Erməni silahlıları milli təsisatları, qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıdıb yandırmaqla törətdikləri əməllərin sübutu olmamasına, bu qanlı faciənin tarixdə iz qalmamasına çalışdılar. Ancaq bu soyqırım Bakıda deyil, Şamaxıda, Qubada, Salyanda təkrarlandı və miqyası böyüdü.

* * *

Kitabın üçüncü hissəsi Qafqaz İslam Ordusunun Bakı ətrafında apardığı döyüşlər, menşevik və daşnakların bolşeviklərə qarşı siyasi mübarizəsindən, ingilis qoşunlarının Ənzəlidən Bakıya dəvət olunması və “Mərkəzi Xəzər” Diktaturası hakimiyyəti dövründən bəhs edir. Kitabın ikinci hissəsinin Qafqaz İslam Ordusunun formalaşması və Gəncədə başladığı mübarizənin Göyçayda, Kürdəmirdə, Ağsuda, Şamaxıda apardığı savaştan bəhs olunduğu bəri başdan bəlli olur. Çox təəssüf ki, kitabın bu bölümünün əldə olunmaması sadəcə fərziyyələr yürütməyə imkan verir. 1918-ci ilin iyul ayının 26-da Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı komunası cəbhədəki uğursuzluğa görə menşevik və daşnakların təzyiqi ilə hakimiyyətdən məcburi əl çəkməli oldu. Hakimiyyətə 1918-ci ilin avqustun 1-də menşevik-daşnaklar və matroslardan təşkil olunan müvəqqəti “Mərkəzi Xəzər” diktaturası gəldi. Daşnakların təzyiqi ilə ingilis qoşunları Ənzəlidən Bakıya çağrıldı. Bu artıq elə bir dövr idi ki, artıq Qafqaz İslam Ordusu Bakı ətrafında döyüş mövqelərində yerləşib, Bakının azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı. Bakının qan tökülmədən azad olunması üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa “Gəncədə yaşayan ermənilərə təklif olunduğu kibi” Bakı ermənilərinə də rus dilində müraciət göndərdi. S.Axundzadənin qeyd etdiyi bu fakt digər mənbələrdə də öz təsdiqini tapır. Bu müraciətdə Qafqaz müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə apardığını müraciətində bildirən Nuru Paşa yazırdı: “Bakıda yaşayan erməni əhalisinə kəndi tərəfindən elan edirəm ki, nəhaq axıdılan qanlara bais olmayıb, Bakı şəhərini təslim edib sülhcəyanə bir surətdə bizimlə müsamilədə bulunurlarsa, ümumerməni milləti böyük səadət qazanarlar”.

İngilislərin böyük hərbi texnika və canlı qüvvə ilə Bakıya gəlib Qafqaz İslam Ordusunu və Bakı uğrunda könüllü birliklər yaradıb mübarizə aparən Azərbaycan türklərini ağır məğlubiyyətə düşür edəcəklərini düşünən daşnaklar “qan tökülmədən məsələnin həlli” təklifini öz mətbu orqanlarında məsxərəyə qoyurdular. Daşnakların Azərbaycan milli hakimiyyətinin və Qafqaz İslam Ordusunun sülh təklifini “acizlik” kimi qələmə verməsi də müəllifin diqqətindən yayınmayıb. S.Axundzadə 1918-ci ilin avqustun əvvəlindən başlayan proseslərin axarını bu cür təsvir edir: “... menşeviklər

başlarlar Bakı şəhərində olan bir neçə bolşevik nümayəndələrindən həbs edib Bakıdan Krasnovodskaya sürgün etməyə. Bir neçə günə bolşevik nüfuzun Bakı şəhərindən qət etdilər”.

31 martdan aprelin 2-dək müsəlmanların kütləvi qətlini tam həyata keçirə bilmədiklərini düşünən daşnaklar bu istəklərini ingilislərin hərbi yardımını ilə başa çatdıracaqlarını planlaşdırdılar. Bu barədə müəllif yazır: “... İngilislər şəhərə varid olmadan bir neçə gün əqdəm “igid daşnaklar” müsəlmanları qətlə edilmələri xüsusunda çox danışıqlar açarlar. Hərçənd rus və başqa millətlər razı olmazlarsa, ama kirvələr gizli surətdə həmin fikri icra etməyə hazırlıq yaparlar”.

S.Axundzadə ingilislərin “politikan” olduğundan Bakının əsil sahibləri müsəlmanların incidilməməsi üçün fəaliyyət göstərdiyini də qeyd edir: “Daha kirvələr bir iş bacara bilməyib məzkur məsləyi ləğv edirlər”. 1918-ci ilin avqust ayının 5-dən sonra bir ay yarım Bakının Bibiheybət səmtindən başlamış Abşeron burnunadək Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən mühasirəyə alındığını yazan müəllif bu mühasirənin dəqiq təfəsilatını verir.

İyul ayının 30-da “vaqə olan hücumda türk-Azərbaycan” ordusunun öz qərargahını Qobu və Güzdəyə köçürdüyü faktı da digər mənbələrdə də təsdiqini tapır. Şəhər ətrafında döyüşlər zamanı “igid daşnakların” müsəlmanlara qarşı qətliaamlarının davam etdiyini qeyd edən S.Axundzadə yazır: “Bu gündən etibarən yerli əhalinin kəndlər və bağlar ilə əlaqələri qət edilir. Səbəbi isə yollarda “igid daşnakların” dinc əhalini qətl etmələri olmuşdur”.

Avqustun ilk günlərində Saray kəndindən keçərək Maştağaya Qafqaz İslam Ordusunun yüz nəfər süvari və iki plemiyotdan ibarət alayın gəldiyi və Maştağada hərbi inqilab komitəsinin təsis olunması barəsində kitabda əksini tapan məlumatın faktoloji əhəmiyyəti var. Belə ki, bu hərbi komitədə 12 nəfərdən ibarət kənd mötəbərinin bir araya gəlməsi və ingilis-daşnak birləşmələrinə qarşı əhalini səfərbər etmələri və Bakının azadlığı uğrunda Bakı kəndlərinin oynadıqları rol tarixi həqiqətlərin bərpası üçün əhəmiyyətlidir.

İngilis-daşnak birləşmələrinin hücumlarına qarşı yerli əhalinin 5 gün müqavimət göstərdiyi də önəmli faktlardan biridir:

“... Beş gün müharibə davam edər və nəhayət, yerli əhalinin fişənglərinin qurtardığını düşünən daşnaklar meydan müharibəyi vüsətləndirib (Balaxanı-Ramana) üzərinə qoşun çıxararlar. Qoşun hücumu başladıqda dalınca üç dügməli toplar ilə aramsız atəş açarlar. Qabaqca süvari, ardınca piyada dəstələri hücumu başlarlar”.

İngilis-daşnak birləşmələrinə qarşı meydan savağını davam etdirən yerli əhalidən təşkil olunan könüllülərin qeyri-bərabər müharibədə göstərdikləri şücaəti təsvir edən S.Axundzadə yazır: “Ömürlərində müharibə görməyən əhali ciddi və dilbaranə bir surətdə bağların kənarında səngərlər tərtib verib axır nəfəslərinə qədər səngərdən çıxmadıqlarını qət edərlər. Bu vaxt avqust ayının 5-i olub sübh saat 11 radələri idi”.

Bakı kəndləri gənclərinin əliyalın səngərlərə hücum etdiklərini diqqətdən qaçırmayan müəllif yaşlı insanların da bu savaşa övladları ilə birgə mübarizə apardıqlarını təsvir edir: "... Cavanlar yek digərini boş əllər ilə belə səngərlərə yürüşür idilər. İxtiyarlar isə onlara yemək və ləvazimat daşıyırdılar".

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də işğaldan azad olunması Qafqaz İslam Ordusunun döyüş əməliyyatları ilə yanaşı əhalinin də fəallıq göstərdiyinin nəticəsində əldə olunduğu Ş.Axundzadənin qələmə aldığı faktlarla təsdiqini tapır. Bakı kəndlərinin minlərlə əli silah tutanları, könüllü hərbi birlikləri xüsusən gənclərinin döyüşlərdə mətanətlə Azərbaycanın bütövlüyü, istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparmaları xüsusi tədqiqat mövzudur.

Kitabdakı faktlardan bəlli olur ki, 1918-ci ilin avqustun 5-dək yalnız yüz nəfər süvari alayının və iki topun hesabına deyil, yerli əhalinin silaha sarılması ilə ingilis-daşnak birləşmələrinin hücumları dəf edilib. Bir neçə gündən sonra isə səngərləri buraxmayan əhali müjdəli xəbər alır: "Nuru Paşanın komandanlığı ilə Azərbaycan-türk ordusu bir saatdan sonra Maştağaya yetişəcək". Ermənilər tərəfindən kütləvi qətləmlərlə olunaçaqlarını göz önünə gətirən əhalinin bu xəbəri necə qarşıladığını müəllif bu cür təsvir edir: "Övrət, uşaq əllərində qablarda su ilə dolu bu vaxta qədər İslam Ordusunun nə rəngdə olduğunu belə görməyən əhali fəvqəladə bir aramsızlıq ilə gözləyirdilər".

Müəllifin verdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, avqustun 5-dən sonra Qafqaz İslam Ordusunun "pişdarlarından ibarət olan bir neçə nümayəndə Maştağaya gəlir və bu, əhali arasında ruh yüksəkliyi yaradır". Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı ilə bağlı tarixi araşdırmalarda Maştağa qarnizonunun yaradılması və onların Bakının işğaldan azad olunması üçün göstərdikləri fədakarlıq barəsində kifayət qədər bilgiler var. S.Axundzadə qarnizonun formalaşması ilə bağlı tarixşünaslığımıza öz dəyərli faktlarını da əlavə edir. Maştağa qaymaqamı Məhəmməd Tofiq bəy şəhərin şərq-şimal-cənub tərəflərdən düşməyə ağır zərbə endirmək üçün yerli əhali arasında iyirmibeş-qırx yaşlıları səfərbərliyə alır və könüllü hərbi birliklər təşkil edir. Müəllif yerli əhalinin fədakarlığını yüksək qiymətləndirərək yazır: "Yerli əhali ordu qərargahından alınan ləvazimat hərbiyələrin öhdələrinə alıb qəhrəman minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin komandasında üç mindən ibarət bir könüllü ordu düzəlir".

Azərbaycan xanımlarının döyüşlərdə öz həyat yoldaşı və oğulları ilə birgə mübarizə aparmalarını da qələmə alan S.Axundzadə yazır: "... İslam qadınları kibi kəndi övladları üçün yemək azuqəsi gətirmək üçün hazırlaşır idilər".

1918-ci ilin sentyabrın 15-də İslam dünyasının müqəddəs Qurban bayramında Bakının azad olunmasını hərbi əməliyyatların təsviri baxımından müəllif tarixçilərimize dəqiq bilgiler verir. Bakının qurtuluşuna Qurban bayramından beş gün əvvəl başlandığını, döyüş əmrinin iki istiqamətdə - Suraxanı, Ramanı, həmçinin Zabrat və Məhəmmədi cinahlarında aparıldığı bəlli olur. Bakı kəndlərinin mədən dairələrində, yəni neft buruqları olan ərazilərdə ələ keçirilən və təslim olan əsirlərin Maştağaya gətirildiyi və hücumlara tab gətirməyən ingilis-daşnaklara məxsus "iki

qatar düyü, qənd və başqa hibubət ilə birəbir bir vəqonda silahını alıb” hökumətə təslim verildiyi də əsərdə əksini tapan maraqlı faktlardır...

Xalqımıza qarşı törədilən 31 mart soyqırımının araşdırılması və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda Qafqaz İslam Ordusu hərəkatının tədqiqi üçün S.Axundzadənin bu əsərlərinin böyük əhəmiyyəti var. Çox təəssüf ki, kitabın bütün cildləri hələlik əldə olunmayıb. İnanırıq ki, bütün cildlərin axtarılıb tapılması üçün araşdırmaçılarla yanaşı, tarixi həqiqətlərin ortaya çıxarılmasında maraqla olan ictimaiyyət nümayəndələri də fəallıq göstərəcəklər. Kitabın ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirməkdə köməkliliyini əsərgəməyən, çətin sözlərin oxunuşunda öz yardımını göstərən M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın əməkdaşı Sevdə xanıma və Əli Nicata təşəkkürümü bildirirəm.

Seydağa Axundzadənin "Mart hadisəsi 1918-ci il..." kitabından səhifələr, "Turan" mətbəəsi 1919-cu il

Seydağa Axunzadə

'Mart hadisəsi 1918-ci il...'

Müqəddimə

İş bu kitabçanı nəşr etməkdən məqsəd 18 mart 1918-ci il sənəyi miladidə Avropa müharibəsi nəticələrindən olaraq Bakı şəhərinin uğradığı fəlakət və müqəddəratının nə kibi bir “vətəndaş müharibəsi” olduğunu təsvir edib gələcəkdə tarix səhifələrində Bakı şəhərinin də Avropa müharibəsində nə nəhv ilə iştirak etməsini göstərməkdir.

Başqa məmləkət və şəhərlərdə Avropa müharibəsi növbənöv rənglər aldısı da, lakin heç bir yerdə milli rəng almamışdır. Qafqaz islamlarının sadəqəlbliyi nəticələrindən olaraq hər bir neçə sənə zərfində bir fəlakət və bir bədbəxtliyə giriftar olduğu kibi bu sənə də Bakı şəhərində xain qoşunların uydurmalarına aldanıb tarixi bir fəlakətə düçar olduar.

Bakı müsəlmanları yüzünə xain daşnak fırqəsi tərəfindən açılan həmin pərdə nəhayət vəhşiyənə bir surətdə icra edildiyi həmin tarixdə həqiqət üzrə göstərilib və ya da bir mədində Bakı islamlarına görülən həqarət və zülmələrə xainə çıxan qəhrəman Nuru Paşa ordusunun Bakı şəhərini işğal etməsi bir vəsilə

... qəbilindən olub bilimiun Qafqaz və bilalxüsus Bakı islamlarına xain Daşnak firqələrinə məruz olmadan təxlis etməsinin həmin tarixdə göstərilmişdir.

I hissə

Mart ayının 18-ci günü Bakı şəhərində mütəfərrib (müxtəlif) firqələr tərəfindən şəhər idarə olunduğu bir halda müsəlmanlar tərəfindən tərtib verilmiş milli ordunun (dikaya diviziya) Lənkərana sövq edildiyi zaman rus milli firqəsi tərəfindən tərkisilah edilməsi eşidildi. Həmin şeyi əhali miyanında kəsbü-xamət etməkdə idi. Böylə ki, həmin məsələnin siyasi dairələrdə belə ciddi surətdə danışıldığı yerli qəzetlərdə oxunur idi. Nəhayət, yekşənbə günü 18 mart yetişdi, bu gün Bakı əhalisi miyanında bir əlahiddə halət və həyəcan müşahidə olunur idi. Saət 9 radələri idi.

Ümummüsəlmanları dükan-bazarı qapayıb Nikolayevski (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) caddədə vəqei Cəmiyyəti Xeyriyyə (indiki Əlyazmalar İnstitutunun binası) toplaşıyordu. Küçələr dolusu axışan əhali miyanında “Bu gün gərək bizim əsgərlərin silahı qaytarıla” sədələri eşidilməkdə idi. Nəhayət, saat on birdə Cəmiyyəti Xeyriyyə salonu Bakı şəhərinin qaraguruh sinifləri ilə dolub gurultulu sədalar eşidilirdi. Məsələn: “Bu saat gər rus milli firqəsi bizim qoşunların silahını təhvil verib özləri də buradan getsin”.

Bu cür nagüvərə (çətin) və gələcəkdə pis nəticələrə bais olan daşnakların qabağı “Müsəvat” və başqa firqələr nümayəndələri tərəfindən alınır desə də, salonu əhatə edən gurultuların müqabilində heç bir fayda vermiyordu.

Nəhayət, Bakı əhalisindən kürsü xitabətə çıxıb qaraguruhu qızısqıran bəzi mücahidənə ahəng ilə niqlər söylədigindən sonra böylə bir qətnamə oxudu:

- Bu saat özüm ilə bərabər kəndi firqəmiz tərəfindən neçə nəfər nümayəndə götürüb bolşevik adı ilə təsis olunan hökumət idarəsinə bir tələbnamə təqdim edəriz və həmin tələbnaməni bu gün saat 6-yə qədər həll olduğun tələb edəriz. Əks surətdə biz öz tərəfimizdən hər bə elan edəriz. İştə tələbnamənin məzmunu:

1) Biz Bakı şəhərində yaşayan ümumislam əhalisi bu gün saat 6-yə qədər bizim milli qoşunların alınan silahlarını göndərdiyimiz nümayəndələrə təhvil verməyinizi tələb edirik.

2) Bu gündən sonra biz islam əhalisini öz başımıza buraxıb bizim siyasi işlərimizə heç bir vəchlə qarışmamanıza imza edəsiniz.

Həmin yersiz tələbnamənin bu günlük təxirə salınmasına Bakı ziyalıları tərəfindən və başqa firqələr nümayəndələri tərəfindən göstərilən sübutlu maneələrə qulaq verməyib on nəfərdən ibarət bir heyət intixab edib təcili surətdə məzkur tələbnamənin lazım birinə yerinə yetirilməsi müntəxib heyətə təklif edildi. İntixab edilən ziyalılardan hankisi məzkur təklifi rədd edərsə, xal divanına verilməsi ilə təhdid edildi.

Nəhayət, saat 3 radələrində qaraguruh tərəfindən məcburi surətdə intixab edilən heyəti öhdələrinə ağır vəzifəyi ifa etməyinə azim oldular.

Fövqəlzəkər tələbnaməyi təqdim etdikdə mərkəzi hökumət nümayəndələri tərəfindən cavab vermək sizin mövqə müzakirəyə qoyulmasının təht qərara alırlar.

Heyət isə təcili surətdə cavab vermələrini tələb etdikdə: “Biz bu məsələ barəsində xüsusi iclas yapıb və asayişlə həll olunmasına söz verməyimiz ilə bərabər yerli əhalini sakit etmək biz sizə əxz etdiyimiz silah sandıqlarının açarlarını verə bilərik” cavabını alırlar.

Bu vaxt saat beş olar idi.

Saat 3 radələrində heyət getdikdən sonra Bakı müsəlmanları həyəcanlı bir surətdə evlərinə gedib saat 6-da hər məhəllə öz məscidi dairəsinə toplaşib müntəzir cavab almaların təht qərara aldılar.

Deməli, saat dörd ilə beş araları Bakı şəhərinin bir yas, guya, qəzaya düşər olduğunu aşkarə müəyyən etmək mümkün ola bilərdi. Qəti surətdə bu gün bədbəxtlik, daha doğrusu, bir milli fəlakət baş göstərdiyi qət edilirdi.

Saat beş ilə altı miyanında Şamaxı caddəsi tərəflərində bir neçə atəş səsləri eşidildi. Həmin atəşlər gələcək müqəddəratın başlandıgı elan etdi və həmin atəşə də səbəb müsəlmanlar Cəmiyyəti Xeyriyyə binasında iclas yapıdığı zaman xain müfəttislər (fitnəkarlar) tərəfindən yapılan hazırlıqlar icrasına şüru edilməsi əlaməti idi. Böylə ki, şəhərin bəzi mühüm nöqtələrinə gizli surətdə silah və pulemyotlar nəql edilib, şəhər şərq-şimal tərəfindən əhatə edildikdən sonra Şamaxı caddəsi ilə gedən bir nəfər müsəlmanın silahı fitnəçilik ilə alınmasından naşı olmuşdu.

Bu halda müfərriq (müxtəlif) caddələrdən atəş sədaları ara-sıra eşidilirdi. Nikolayevski caddədə vəqəi Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına toplaşan müsəlmanlar təcili surətdə qaçmağa başladılar. Şamaxı caddəsində başlanan atəş on beş dəqiqəlik bir zamanda Nikolayevski caddəyə sirayət etdi.

Nəhayət, saat 6-da tüfəng sədalarının çoxalması və arabilər əl qumbaraları sədaları da eşidilirdi. Mosuq mənbələrdən alınan məlumata görə, bolşeviklər ilə Müsavat fırqəsinin müharibəsi olduğun söyləyirdilər.

Mart ayının 19-cu gecəsi (düşənbə gecəsi) ancaq sabaha qədər tüfəng sədaları ilə keçdisə də, lakin gecə 11 və 12 radələrində bir neçə gurultulu bomba sədaları da eşidildi.

Nəhayət düşənbə günü oldu, saat 7-də şiddətli atışmalar şəhərin aşağı hissələrindən başladı və bir az tüfəng atəşinin qızışmasından sonra “Mitralyoz” atışmaları da başladı. “Mitralyoz” atışmaları gəldikdə sədalarından düşmənlərin hücumu keçdiyi məlum olunurdu. Bu halda İçərişəhər hissələrində böylə şayiələr eşidilirdi ki, guya müsəlmanlar ilə birləşib bolşevikləri tərək edəcəklərdi. Bu nəhv şayiələr və get-gedə çoxaldıqca atışmalar da şiddət kəsb eləyirdi. Beləliklə, saat 10 radələri idi ki, bolşeviklər tərəfindən səfərbərlik elanı paylandığını söylədilər. Öldə edilən nüsxələrdən biri bu məzmununda idi:

İştə elan: Nömrə 1.

Yekşənbə günü, mart ayının on səkkizindən etibarən ... naşi Bakıda sakin hamı xaçpərəst əlinə silah almağa dəvət edilir. Fövqəlzəkər səfərbərlikdən boyun qaçıran vətəndaşlar hərbi inqilab məhkəməsinin şiddətli cəzalarına məhkum ediləcəkdir.

İmza. Bakı Hərb İnqilab Komitəsi.

Bu elanı oxuyan müsəlman əhalisi işlərin bu növ bir mövqə aldığını görüb də və kəndilərinin keçən gün Cəmiyyəti Xeyriyyə salonunda gurultulu nitqlərinin ancaq əfsanə bir söz olduğunu başa düşüb, lakin işin işdən keçdiyini bir-birinə söyləyirdilər.

Saət iki radələr idi. Atışma nəhayət, şiddət ilə artıyordu. Bu halda ikinci bir şayiə dövr etməyə başladı. Şayiə isə bundan ibarət idi: “Ermənilər söz vermişlər ki, bizim təcili iclasımız vardır və həman iclasda bizim həmin müharibədə müsəlmanlara kömək etməmiz qət ediləcəkdir. Bir saatdən sonra müsəlmanlara ermənilər tərəfindən dəvə ləvazimatı veriləcəkdir”.

Bu şayiəni eşidən safdil əhali dərün qəlbədən inanıb bir-birinə gözyəndliyi verməyə başladılar.

Fövqəzıkr şayiədən iki saat sonra ermənilərin müsəlman bazar-dükənlərin qarət etmələri şayiəsi sürət ilə danışılmağa başlandı. Nəhayət, erməni millətinin dədə-babadan tapşırılma xəyanətləri ortaya atıldı. Deməli, ürəyi düz müsəlmanları bu tərəfdən xatir, o biri tərəfdən bolşevik hökumətinə xainanə bir surətdə qoşulub Şura hökumətinə yarasınayan bir namussuzluq icrasına iqdəm ediyorlar.

Bu halda düşənbə günü, saat altı radələri idi. Yavaş-yavaş mitralyoz və bomba sədələrinin şiddətlənməsi hücum əlamətlərin bildiri idi. Bu halda erməni kəndi tərəfindən müsəlman məhəlləsi tərəflərinə bir neçə top atıldı. Yüz illərdən bəri müharibə görməyən və top-tüfəng sodası eşitməyən Bakı müsəlmanları bu dəqiqədən özlərinin təhlükəli bir mövqə aldıklarını qət etdilər. Yarım saat bundan əqdəm diliranə (cəsüranə) bir surətdə müharibə edən müsəlman cavanları bir neçə top sədəsini eşitdikdə bir növ özlərin itirib kəndi xanələri tərəfə üz çevirdilər.

Bu halda hava qaranlıqlaşdı atışmanın sədələri uzaqlaşdı və ağırlaşdı. Bu gecə Bakı şəhəri zülmət içində qalıb ara-sıra atəşlər ilə sübh oldu.

Bu gün seçənbə günü, mart ayının 20-si idi. Sübh saat altı radələri idi. Atışmanın şiddəti bu gün Bakı şəhəri bir qan dəryasına döndüyün bildirir idi. Bu gün Bakı şəhərinin müsəlman məhəllələrindən ah-nalə sədələrinin ucalması başlanır idi. Saat səkkiz idi. Erməni kəndi tərəfindən dəfəat ilə (dəfələrlə) bir neçə top atıldı. Bu halda dəniz içində duran hərbi vaporlarından da İçərişəhər və Tazəpir üstlərinə bir neçə toplar atıldı. İçərişəhərdə vaqə-i xan evləri və məscid minarəsi ilə bərabər bir neçə evlər də zərərçidə oldular.

Bu halı görə İçərişəhərdə yaşayan xaçpərəst milləti dərhal bir yerə toplaşdı kəndi tərəflərindən bir nümayəndə liman içastokuna göndərdilər ki, biz İçərişəhərdə sakin olan xaçpərəstlər təmam istirahətlik ilə yaşadığımız bir halda bizi bombardman etməyiniz nə cəhətə olmalıdır.

Liman içastoku isə bir saat qabaq aldığı dokladı (məlumat) onlara oxuyur. İştə məlumat:

Biz (Daşnaksakin) firqəsi xüsusi adamlar vasitəsilə aldığımız rəsmi məlumatı binaən yazıb Hərb İnqilab Komitəsinə elan edirik ki, İçərişəhərdə yaşayan təmam xaçpərəst əhalisini yerli müsəlmanlar qətliam etdikdən sonra malların qarət etmişlər.

qərara alıb Cəmiyyəti Xeyriyyə binasına (İsmailiyyəyə) və “Açıq söz”, “Kaspi” mətbəə və idarələrinə od vururlar.

Həmin əsnada Vodavoznu küçədə vəqə-i bir erməni evindən müsəlman küçələrinə yağıdırılan mitralyoz və tüfəng atəşlərinə intəha vermək üçün müsəlman tərəfindən həman evə od vuruldu və bir də Cəmiyyəti Xeyriyyə ilə rubəru (üz-üzə) olan erməni Krasilnikov bəradərlərinin (qardaşlarının) evi elektrik xəttinin qırılmağından taşı od alıb bir qədər hissəsi yandı. Bu vəqt saət beş radələri idi. Bakı şəhərini mütəfərriq yerlərdən əhatə edən tüstü buludları şəhərin nə kibi bir təhlükədə olduğunu təyin etmək qeir mümkün idi. Bu gün şəhərin vəğzal hissəsində yaşayan müsəlman əhalisi “igid və mərdanə daşnak fırqəsi” tərəfindən evbæev edilib sakinləri isə qətl edilirdi.

Bu gün məzkur hissənin müsəlmanları bir tarixi günü keçirmişlər. Deməli, “dilir (igid) daşnak fırqəsi” əllərinə düşən müsəlman övrət və uşaqlarından heç bir zülmü əsirgəməyib insanlara yarasınayan böylə qəbahətlərin icrasına qədər varmışlar.

Hamilə övrətlərin bətinində olan məsum səbiləri (uşaqları) belə çıxarıb tüfəng cüdələrinə taxmışlar və xırda balaları divarlara belə mıxlamışlar. Pajarnı komanda tərəfindən vəqə bir məscidin divarlarında neçə uşağın mıxlandıqlarını bərişiqdan sonra görmüşlər və o tərəfdə yaşayan müsəlmanların həyatına birdəfəlik qələm çəkmişlər.

Böylə bir zülm və həyasızlığı icra edən “Daşnak igidləri” mart ayının 21-də avtomobillərə minib müsəlman məhlələrinə gələndə əllərində on beş yaylıq ilə ağlayırdılar ki, vallah, biliah biz heç bir vəqt razı deyildik ki, biz ilə qardaş olan müsəlman əhalisinin ayağına bir tikan belə batsun.

Allah şeytana lənətlər eləsin. Bizi də, sizi də yoldan çıxarıb iki qardaşın arasına ziddilik saldı.

Bu əhvalları və davanın siyası olmayıb milli birmüharibə olduğu görün Şura hökuməti mart ayının 21-də, müharibənin dayandırılmasına binagüzarlıqlar gördü və həman binəgüzarlığı görün Şura hökuməti dərhal küçələrdə gəzən və səngərlərdə yatan erməni qoşunlarını çağıraraq əvəzinə rus qoşunları təyin etdi.

III hissə

İskələ uçastokuna (limanda yük boşaldılan yer) təhvil vermələrin tələb etdilər. Həmin tələbnaməyə Petrov rədd cavab verib özünün Hacıtərxana getməsinə mənşeviklər tərəfindən münaniət (manəə olmaq) olursa, müharibə açmasını söyləyir.

Rədd cavabı alan İskələ uçastoku dərhal Petrov idarəsində olan paraxodların dərdəsq (əldə) edilməsini əmr edir. Bu halı görün Petrov bir neçə paraxod ilə qaçıb yerdə qalan paraxodlarda olan ləvazimati hərbiyyələri dəryayə buraxar.

Həmin günlərdə qəhrəman Nuri Paşanın imzası ilə Qafqasiya məmləkətində yaşayan hamı erməni milləti naminə yazdığı bir sülhcuyanə (sülhpərvərlik) şərait

Gəncədə yaşayan ermənilərə təklif olunduğu kibi Bakı ermənilərinə də rus dilində göndərildi.

İştə şərtnamənin məzmunu:

Qafqaz ismları hüququnu müdafiə etmək sifətilə bilumun (hamıya) Qafqaz və bilxüsus Bakıda yaşayan erməni əhalisinə kəndi tərəfindən elan edirəm ki, nahaq axıdılan qanlara bais olmayıb, Bakı şəhərini təslim edib sülhcuyanə bir surətdə bizimlə müamilədə (müzakirədə) bulunurlarsa, ümumerməni millətinə böyük bir səadət qazanarlar. Qafqaz məmləkətində tam bir istiqlalıyyətlə yaşamalarına söz verməgim ilə bərabər onların hər bir hüquqlarının müdafiəsini kəndi öhdəmə ahram.

Fövqəlzəkir (yuxarıda adıçəkilən) şərtnaməni bir neçə dəfə degil, bir neçə dəfə həmin məzmununda təkliflər göndərilmişdi. Lakin “İgit daşnaklar” bu cür təklifləri məsxərə ilə qəzətlərdə belə dərc edib türklərin onlara yalvardığını füyqərayı kasıbəyə göstəryorlar.

Petrov tərəfindən arxayın olan mənşeviklər başlarlar Bakı şəhərində olan bir neçə bolşevik nümayəndələrindən həbs edib Bakıdan Kraspovodskiyə sürgün etməyə. Bir neçə günə bolşevik nüfuzun Bakı şəhərindən qət etdilər. Sonradan təcili iclaslar yapıb bilə təxir ingilislərin Bakıya çağırılmasını təhti qərara alırlar.

Nəhayət, Bakıdan paraxodlar göndərib ingilisləri Bakıya varid ediyorlar. Və Bakı şəhərinin müdafiəsini onlara həvalə edirlər.

Həmin günlər Bakı şəhərində yaşayan yerli əhali nəhayət dərəcədə aclıq və qəhətlik ilə keçirir idilər. Və bundan əlavə ingilislər şəhərə varid olmadan bir neçə gün əqdəm “igid daşnaklar” müsəlmanların qətlam edilmələri xüsusunda çox danışıqlar açarlar. Hərçənd rus və başqa millətlər razı olmazlarsa ama kirəvələr gizli surətdə həmin fikri icra etməyə hazırlıq yaparlar.

Nədənsə, iş bir qədər təxirə salınar, nəhayət, ingilislər gəlib şəhəri öz ixtiyarlarına alarlar. Daha kirvələr bir iş bacara bilməyib məzkur məsləyi ləğv edirlər.

İngilislər şəhərə varid olduqda kəndilərinin durbian (uzaqqörən) və politikan olduqlarından naşi şəhərin müsəlman hissələrinə əhəmiyyət verib onların təmin məişət və qəhətliklərinə ciddi carələr arayırdılar. Misal: müsəlman məhlələrində mütədid (çox) iaşə məntəqələri tərtib verib gündə bir və ya iki dəfə yeməklər verirdilər.

Bu hal ilə bir ay yarım Bakı şəhəri Bibiheybət səmtindən başlamış Abşeron burnuna qədər mühasirə edilmiş idi. Və mühasirənin təfsilatı ilə həmin qərar üzrə olmuşdur:

İyul ayının otuzunda vəqə olan hücumda türk-Azərbaycan ordusu kəndi qərgahını (Qobu) və (Güzdək) deyilən mövqeyə sövq edər. Oradan isə deməli Bakı şəhəri qərb tərəfdən əhatə edilər.

Sonradan orada istehkamat yapıb, təmin olunan ordu yavaş-yavaş başlar şimal tərəfə hərəkət etməyə və məzkur tərəfdə vəqə (Nasoslu) və (Eşmə) düzlərin tutub başiar içəri daxil olmağə, içəri daxil olduqda birinci Saray və Noxanlı qəriyələrin əhatə edər.

Oradan isə başlar şəhərin bir neçə istehkam mənziləsində olan (Xırdalan) tabiyələrini bombardman etməyə bu isə düşmənlərin şimal tərəfə keçdiyini bildirər.

Qafqaz məntəqələrinə bələd olmayan ingilislər nəticə ilə atılan toplara davam gətirə bilməyib (Xırdalan) tabiyələrini düşməyə verib kəndləri şəhərin dörd verstliyində vəqə Biləcəri qayalarına çəkilir.

Bu halda Qərb tərəfdəki düşmən istehkamatından atılan bir neçə top mərmisi şəhərin binalarını rəxnidar (dəlik-deşik) edər. Düşmənin şimal tərəfə sirayət etdiyini düşünən ingilis komandanlığı dərhal (Balaxanı-Sabunçu-Binəqədi) mədənləri tərəflərə qoşun sövq edib oralarda istehkamat yapıb hərbi əməliyyatının icrasına əmr edər. Bu gündən etibarən yerli əhalinin kəndlər və bağlar ilə əlaqələri qət edilir. Səbəbi isə yollarda “iğid daşnakların” dinc əhalini qətl etmələri olmuşdur.

Həmin əhvalatdan iki gün sonra Saray qəriyəsindən keçmək üzrə (Maştağa) qəzasına yüz nəfər süvari və iki pulemyotdan ibarət bir Dağıstan alayı varid olur. Varid olduqda qəzanı idarə edən şura hökuməti ləğv edilib yerinə ön iki nəfər kənd mötəbərindən ibarət bir hərbi komitə intixab edər və komitənin vəzifəsi də qəragahdan alınan əmrləri icra etməli olduğunu söylər.

Dağıstan alayının virudundan iki gün sonra alay məmuru mərkəzi qəragahdan (Abşeron) və (Qalakəyə) mayyaqlarının söndürülmək əmrini alır, əmri alınca hərbi komitəyə məzkur əmrin icrası xüsusunda binəgüzarlıq yazar, hərbi komitə isə əmri alınca əməl edər

Düşmənin tamam Abşeron cəzirəsini əhatə etməsini düşünən daşnak və ingilis komandası (Suraxanı, Ramana və Balaxanı) tərəflərindən nümayiş göstərməyə başlayıb eyni halda (Hövsan) kənarından başlamış cənub-şimal sahələrin (Novxanı) sahilinə qədər bombardman etməyə başlar. Bombarduman isə heç bir nəticə verməyib ancaq yerli əhalinin təşviş və həyəcanına bais olar.

Nəhayət, şəhərin qərb müharibəsi hər iki tərəfdən saxlanılıb birdən-birə şərq meydan müharibəsi açılar. İngilis komandanlığı tərəfindən təyyarələr vasitəsilə nəticəsiz kəşfiyyat yapılar. Bir neçə hücum isə Maştağa qəzasının şərq-şimalından (Balaxanı-Zabrat) tərəflərindən icra olunur. Hücum isə yüz nəfər süvari Dağıstan alayı və yerli əhalidən ibarət bir başpozuq dəstəsi tərəfindən müdafiə olunur.

Ciddi müdafiəni görəndə daşnaklar qəzanın şərq-cənub tərəfindən ikinci bir hücum yaparlar.

İkinci hücum isə yerli əhali tərəfindən saxlanılıb fədakarənə bir surətdə müqabilə edilir. Yerli əhali hücum etmək istədikdə şimal-şərq meydan müharibəsində müdafiə yapıb alay məmuru mümaniət (mane olmaq) göstərib kəndisini hücumla məmur olmadığını söylər.

Bu nəhv ilə (beləliklə) beş gün müharibə davam edər və nəhayət, yerli əhalinin ilşənglərinin qurtardığını düşünən daşnaklar meydan müharibəyi vüsətləndirib (Balaxanı-Ramana) uzunu qoşun çıxararlar.

Qoşun hücum başladıqda dalınca üç dügməli toplar ilə bilaaram (aramsız) atəş açarlar. Qabaqca süvari, ardınca piyada dəstələri hücumla başlarlar.

Ömürlərində müharibə görməyən əhali ciddi və diliranə (ürəkli) bir surətdə bağların kənarında səngərlər tərtib verib axır nəfəslərinə qədər səngərdən çıxmadıqlarına qət edirlər. Bu vaxt avqust ayının 5-i olub səbh saat 11 radələri idi. Cavanlar yek digərini mütaaqib (biri-birinin ardınca) səngərlərdə boş əllər ilə belə yüyürüşür idilər. İxtiyarlar isə onların ardınca yemək və ləvazimat daşıyırdılar.

Düşmənlər tərəfindən qətl-qarətə hazırlaşan əhali miyanında birdən-birə bu şadlıq və bir-birinə müjdə verilmək şayiələri eşidildi.

Düşmənin böylə bir gurultulu və faciənə bir təəüzləri (hücumları) qarşısında bir ilham səmayi misalında gələn həmin müjdə Abşeron cəzirəsini dolayan ümum Bakı ətrafi müsəlmanlarının həyat və səadətlərindən ibarət idi.

Nəhayət, müjdə qoldan feilə (sözdən əmələ) gəldikdə türk ordusunun bir saatdan sonra Maştağa qəzasına vürudi söylənildi. Bir saat sonra bədbəxtlik və həlakətə (ölümə) hazırlaşan müsəlmanlar böylə bir xəbəri eşitdikdə qəriyənin qərb-şimal tərəfinə ənasən (kişili-qadınli) zükürən kənardan baxanları bir heyrətə salıyordular.

Ordunun virudindən qabaq guya ordunun ətəşdə (susuz) olduğunu bunlara söyləmiş idilər. Övrət uşaq əllərində qablarda su ilə dolu bu vaxta qədər İslam ordusunun nə rəngdə olduğunu belə görməyən əhali fəvqəladə bir aramsızlıq ilə gözləyirdilər.

Nəhayət, qəhrəman türk ordusunun pişdarlarından olaraq bir neçə nəfər nümayan (göründükdə) müntəzir əhali miyanidən (əhali arasından) gurultulu bir ağlaşma sədası arasında övrət, uşaqların belə həzin sədaları eşidilirdi.

Pişdar dəstədən rəşid və qəhrəman Nuru Paşa ordusunun 38-ci alayının vurudu aşkar oldu.

Bu vəqt saat 6 radələri idi.

Müzəffər ordu Qəryə kənarına yetişdikdə bila istirahət müharibə əməliyyatının icrasına başlayıb diliranə bir surətdə bərabərləri ilə gətirdikləri topları lazımi yerinə mərkəz edib dərhal fəvqəladə bir nümayiş yaparlar.

Arası kəsilməksizin atılan düşmən toplarının cavabına iki dəfə atılan türk topu düşməni sükutə belə məcbur edər.

İki gündən biri şiddətli surətdə hücum yapan düşmənlərə kəndi varlıqlarını sübut etmək üçün mübarizə səngərlərin əvvəlcə kəndi öhdələrinə alıb yerli əhalini isə əksərən azad edirlər.

Deməli, bu gündən etibarən işlər rəsmiyyət kəsb edib Maştağa qəzası bir meydan hərbi şəklində alar. İki-üç gün müddətində hərbi telefonlar yapılib ümumsəngərlərdən Maştağa qərargahına, oradan isə baş Gözdək qərargahına xətt tərtib verilib. Lazımi hərbi sual cavablara şuru (başlamaq) edildi.

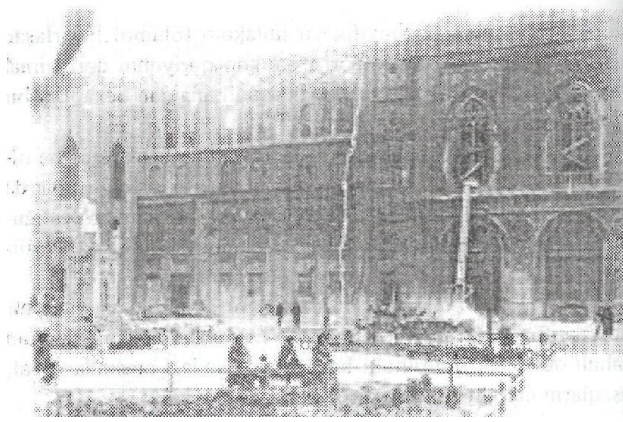
Minbaşı Hüseyn bəy təht komandasında olan 38-ci alay diliranə bir surətdə düşməni müdafiə etmələrindən bir an belə qafil olmayordular.

Qəza qaiməqamlığına və hərbi gedişinin nəzarətinə isə baş qərargah tərəfindən Məhəmməd Tofiq bəy təyin edilir. Məhəmməd Tofiq bəy isə bir qəyur

müharibəşünas zat olub hər b əməliyyatı icrasında birinci dərəcədə təcübədiddə olduğunu kəndi hərəkat və səhətindən aşkarə bir surətdə müşahidə etmək olar idi.

Qaymaqam Məhəmməd Tofiq bəy varid olduqda qəzanın hər bir daxili əmin və asayişini öhdəsinə alıb başqa işğal edilən qəriyələrin də belə əmin və asayişinə müdaxilə etməyini də öhdəsinə alandan sonra əxzi-əsgər təşkilinə məmur olar.

Məmur olduğu vəzifəyi isə yerli müsəlmanların təşviqatı sayəsində müvəffəqiyyət ilə ifa edib birinci əsgər təşkilatı on doqquz-iyirmi altı sənələri miyanında olub, beş-on günün ərzində şukuhku (əzəmətli) bir islam ordusu təşkilinə müvəffəq olar.

Təşkil olunmuş ordu isə bir neçə gün hərbi məşq aldıqda qərarqah fərman mövcubincə (fərmana əsasən) Bakı şəhərinin hücumu yavuqlaşması münasibətilə Maştağa qəzasına qəhrəman Nuru Paşa ordusunun müqtədir komandalarından Səlim paşa təşrif fərma olub təcili surətdə hazırlanmış İslam Ordusunu kəndi öhdəsinə alıb, hücum

əməliyyatının icrası üçün xəttə-hərbə sövq edər.

Birinci dəfə Bakı şəhərinə hücum avqust ayının 9-da (Fatmayı, Digah) mövqelərinə olub, oradan neft mədənləri dairələrinə olmuşdur. Və birinci hücum nəticələrindən olaraq (Binəqədi), (Balaxanı) və (Fərmanı) neft mədənləri qəhrəman ordu tərəfindən işğal edilmişdir.

İki gün belə aram şiddətli hücum əsnasında işğal edilən mövqelərdən ancaq gələcək hücum təmin etmək üçün əlverişli olan (Fərmanı) ucalığına bir neçə uzaq çaplı toplardan rəgəz edilib geri çəkilən düşməni şəhər karma kibi hədə altına alar. Daha bu tərəfdə hücumun qabağı alınub şəhərin qərb-şimal tərəflərindən hücum başlanar.

Oradan diliranə bir surətdə hücum yapıb səbil-nurur (keçilməz) olan dağlar, təpələr, dərələr vasitələri ilə üç gün bila aram qızgın müharibədən sonra düşməni şəhər qapısı mənziləsində olan (Volçivarota) deyilən bir mühüm səngərdən çıxarıb şəhərin qərb-cənub tərəfində vaqə qəbirstanlıq tərəfə çəkilməyə məcbur edir. Burada isə hərbi telefon əməliyyatının layiqincə ifayə vəzifə etməməsindən naşi sol tərəf qol ordu yerləşirdən təxir edib igid və qəhrəman əsgərlərdən bir neçə nəfər şəhid buraxıb hücum əməliyyatı saxlanılır.

Eyni zamanda Maştağa qaymaqamı, minbaşı Tofiq bəy tərəfindən şərq-şimal-cənub tərəflərdən hücum etmək üçün ikinci sinif əxzi-əsgər təşkilinə şuru (başlamaq) edilir. Bu isə iyirmi-yeddi-qırxdəş sənələri miyanında olub təcili surətdə icrasına əmr edilir, yerli əhali isə məmnuniyyə ilə itaət edib Naxırbulağı deyilən meydançaya toplaşarlar və orada qərargahından alınan ləvazimat hərbiyyələrin öhdələrinə alıb qəhrəman minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin komandasında üç mindən ibarət bir könüllü ordusu düzəlir. O isə iki yerə təqsim edilib, bir hissəsi şərq-cənub, digər hissəsi isə şərq-şimal tərəflərindən hücum etmək üçün hazırlanırlar.

Bunların ardınca da İslam qadınları kibi, kəndi sahibi kimi kəndi qardaşı, kəndi övladı üçün yemək azuqəsi gətirmək üçün hazırlaşır idilər. Deməli, bu gün Maştağa qəzası ənasən-zükürən (qadınlı-kişili) bir mücahidəq şəklini almış idi. Ömürlərindən biri müharibə görməyən erkək və qadınlar bu gün kəndilərində bir təəssüb din və milliyət hissi oyandıqın müşahidə edib də kəndi dini hüquqlarının müdafiəsi uğrunda böylə bir vəziyyət aldıklarında kəndilərinə şüar bilib, bu gündə haman mücahidata iqdəm etmiş idilər. Sabahı günü, yəni 1336-cı ilin əzha bayramına beş gün qalmış yekşənbə günü sentyabrın altısı baş qərargahdan hücum əmrin alıqda bila təxir sol cinah (Suraxanı, Ramanı) və sağ cinah isə Zabrat və Məhəmmədi xətt hərbiyərinə yürüş edərlər. Yürüş edib də orada gecə qalib sübh tezdən qəhrəman Məhəmməd Tofiq bəy komandasilə mədən daxilinə hücum edib axşam saat 6 radələrində Sabunçu mövqifinə kibi şiddətli müharibə ilə yürüş edirlər.

Moqifdə isə düşmən tərəfdən buraxılan iki qatar düyü, qənd və başqa hibubat ilə bərabər bir vəqonda silah qənimət alınıb hökumətə təslim edilir.

Mədən dairələrində təslim olan əsirlər isə Maştağa qərargahına sövq edilib oradan siyahıları mtulduqda sonradan baş qərargah gözlək komandanlığına tapşırırlar.

Axşam vaxtı Sabunçu mövqifinə işğal edən Tofiq bəyin hərbi nöqtəyi-nəzərinə orada durmayıb (Balaxanı) köyünə çəkilib. Gecəni orada başa vurub sübh tezdən hücum əmrini verər.

İkinci dəfə hücum edən rəşid yerli başıpozuq ordu nahar zamanı Sabunçu mövqeyindən keçib düşmənin mühüm istinadgah) olan (Guvəl) qabağına çıxarlar. Orada isə düşmənin əlində olan əlverişli səngərlərdən naşı müharibə kəsb şiddət edər. Böylə ki, bu gün axşama qədər Tofiq bəyin ordusunun hücumu dayandırılar.

Nəhayət, Suraxanı tərəfdən hücum edən Zehni bəyin süvari alayı düşməni mühasirə hədəsilə geri çəkməgə məcbur edər.

Geri atılan düşmən daha davam gətirə bilməyib birbaş Keşlə köyündən keçib (Çornı qorod) tərəfdə hazırlanan paraxodlara doluşurlar.

Hazırlanan paraxodlar ingilislər tərəfindən kəndi qoşunları üçün olduğuna görə, qəhrəman “daşnakların” paraxoda dolmalarına imkan verilməyirdi.

Hər bir tərəfdən əhatə edilən dilavərlər bu halı gördükdə mart hadisəsində müsəlman əhalisi yüzünə açdıqları pərdənin şimdi kəndi yüzlərinə açdıqın qət edərlər. Lakin türk millət nəcibəsinin alicənablığından naşı dinc əhalinin qətl və qarətinə qəti

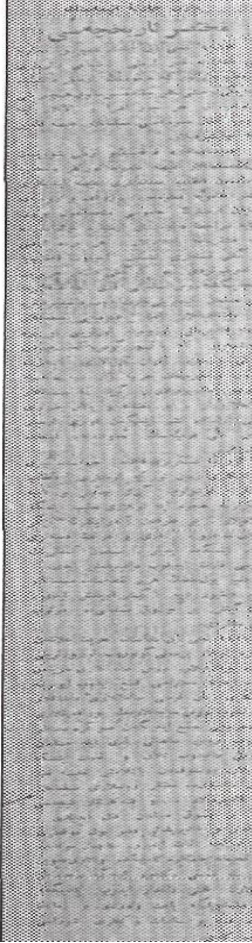
surətdə meydan verməməsi üçün hücum əsnasında bir böyük əsgər “şəhər mühafizəsi” adı ilə təyin edilmişdi.

Şəhərin sağ cınağı (qərb-cənub) tərəfdən isə qəhrəman Nuru Paşa ordusunun müvəffəqiyyətli hücumu şəhərin şimal səmtində vaqə (erməni köyü) deyilən mövqedən başlamış cənub səmti (Bibiheybət) köyünə qədər vüsətlənmiş idi. Bakının qapısı mənziləsində olan (Volçi varota)dan yapılan hücum qəhrəman əsgərlərin işini bir qədər müşkülləşdirirsə də, lakin buna baxmayıb kəndi qəhrəmanlıqlarına istinada içəri atırlar. Bu halı görəndə düşmən bu tərəfdə dura bilməyib səngərlərdə yaptıkları istehkamətə belə buraxıb şəhərə doluşurlar.

Şəhərə doluşduqda yeganə ümid ilə çağırtdıkları ingilislərin neçə saat əqdəm paraxodlara doluşub qaçdıqları xəbərini alırlar. Fövqəladə təhlükəyə təruz olan daşnaklar bu halda da kəndi xəyanətlərindən qafil olmayıb ali sinifləri yerdə qalan paraxodlara doluşub su yüzünə çıxmağı....

TARİXÇƏSİ

1914-cü il ibtidalarında Avropa müharibəsi başlanana qədər erməni ictimai dairələri və mətbuatı Türkiyə hökumətinin ermənilərə münasibətində etdiyi vəhşiliklər haqqında səs salıb heç bir şeyi unutmayaq hər cür iftira və yalanlar ilə Yevropa əfkari-ümumiyyəsinə müsəlmanlar əleyhinə qaldırmağa çalışdılar.

”Daşnaksakan” fırqəsinin və erməni sovinistlərinin müsəlmanlar əleyhinə xüsusən türklər və müharibə ibtidasından Kavkasya müsəlmanları əleyhinə etdikləri işlər hamıya məlumdur. Yevropada və Rusiyada yaşayan ermənilərin hamısı müttəhdülqövl bütün dünyaya müraciətən “Ermənistan ermənilərə çatmalıdır” deyərək, qışqırmağa başladılar. Hər yerdə erməni könüllü dəstələri təşkil edilib Kavkasyaya göndərilirdi. Bu könüllü dəstələr hər yerdən keçdikdə Rus saldatı adilə qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini qarət edib dağıdırdılar. Daşnaklar əfkari ümumiyyəyi müsəlmanlar əleyhinə qaldırmaq arzusilə özlərini o yerə yetirmişdilər ki, Bakı gömrükxanasından düyü və ceviz apararaq arabaları kisələrdə patron və qeyr mühüməti hərbiyyə var bəhanəsilə tutub axtarırdılar. Guya ki, müsəlmanlar silahlanırlar. Bu məftinənə və yalan xəbərləri əhali arasında nəşr etməkdən ötəri ermənilər rus milli komitəsinin müavinətindən istifadə edirdilər.

Türkiyə əsgərləri Kavkasya cəbhəsində geri çəkildikləri zaman Türkiyə erməniləri Kavkasya ermənilərinə qoşulub geri çəkilən Türkiyə əsgərlərinə hücum ilə onları təqib etməyə başladılar. Bir tərəfdən Androniklərin, digər tərəfdən Dro, Kerı və Muradın dəstələri hücum etməkdə idilər. Müsəlman kəndlərinin hamısı qarət edilib dağılmış idi.

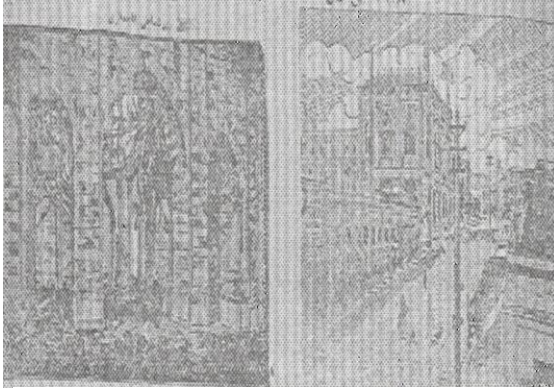
Dəmir yol xəttinin hər bir nöqtəsində müsəlmanlar silah daşıyır deyərək agentlər qoyulmuşdu. Bu agentlər bir çox müsəlmanı da tutub öldürmüşlərdi.

1917-ci il ibtidasında hürriyyət elanından sonra, onlar pərdəni götürüb öz üzlərini aşkara çıxardılar. Rus saldatları hürriyyətdən istifadə edərək müharibəni qət

edib evlərinə getdikləri zaman erməni saldatları daşnaklar ilə birləşib rus saldatlarının buraxdıqları mühüməti-hərbiyyəyi cəm etdikdən sonra dəstələr düzəldib, rus saldatı adı ilə müsəlman kəndlərini dağıdıb talan və qarət etməyə

başladılar. Rostovdan başlamış Tiflisə qədər hər bir stasyonda müftənilər rusları müsəlmanlar əleyhinə qaldırdılar. Bu fitnəkarlıqların nəticəsi olaraq bir çox müsəlman qətl edildi. Dağılmış və yandırılmış dəmiryol moqifləri bunu gözəlcə isbat ediyor. Xaçmaz moqefində olan faciəyə hadisələrə gəldikdə onları təsvir etmək mümkün deyildir. Əlbəttə ki, bu hadisələr müsəlmanların qəlbini dağdar edib gəldikcə böyük düşmənçiliyə bais olurdu. Bu zamanda Bakıda əmələ və saldat vəkilləri şurası vücuda gəldi.

Sosialist bayrağı altında məzkur şuraya daxil olan daşnaq Şaumyan, Saakyan və Arakelyan müsəlman fəhlələrinin şura heyətinə daxil olmasına hər cür

“Kaspi” qəzeti redaksiyası və Şamaxı məsədi yandırıldıqdan sonra. Şəkil “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 31 mart sayından götürülüb.

müqavimət göstəməyə çalışdılar. Mədənlərdə və zavodlarda qırmızı ordu (Krasnaya Armiya) təşkil edildi. Bu orduya ermənilər, ruslar və müsəlmanlar da yazılırdılar. Lakin müsəlmanları qəbul etmirdilər. Qırmızı ordu başdan-ayağa ermənilərdən ibarət idi. Bu ordunun başında cəllad Avakyan

dayanmış idi.

Bu vaxt müsəlmanlar, gürcülər və ermənilər misali özləri üçün

milli ordu təşkil etməyə çalışırdılar. Seymin binagüzarlığına görə Gəncədə duran 216-cı və Bakıda olan 219-cu alaylar özlərində olan mühüməti-hərbiyyəni Gəncə və Bakı alaylarına verməli idilər. Lakin ermənilər nə Gəncədə və nə də Bakıda müsəlmanlara heç bir şey vermədilər. Hər bir şeyi yığışdırıb özlərilə apardılar. Bu iş üstə Gəncədə müsəlmanlar ilə ermənilər arasında fəna nəticələr ilə təhdid edən ədavət vücuda gəldi. Düşmənçilik edənləri barışdırmaq və müsədiməni rəf etməkdən ötəri Tiflisdən-Seym tərəfindən, Bakıdan isə müsəlman və erməni milli şuralarından və “Müsəvat” firqəsindən Gəncəyə vəkillər göndərildi. Bir növ ilə bu iş qurtardıqdan sonra müsəlmanlar tezliklə öz qüvvələrini milli ordu təşkilinə sərf etməyə başladılar, daşnaqlar var qüvvələri ilə bizə mane olmağa çalışırdılar. Onlar fitnəkarlıqdan və yalandan çəkinib həya etmirdilər. Bu qərar üzrə onlar Seymdə “Müsəvat” əleyhinə fitnəkarlığa başlayıb “Müsəvat” firqəsini türklər ilə sazışə girməkdə müttəhim etməklə bərabər müsəlmanların özləri üçün ordu düzəltmələrinə məməniət göstərilməsini təklif ediyordular.

Ermənilər mətbatda bu cür fikir yürüdüüb ələlumdə “Müsəvat” firqəsinə və müsəvatçılara hücum etməklə bərabər onları Türkiyə agentləri adlandırırtdılar. Müsəvatçılar isə var qüvvələri ilə cəməti sakit etməyə və bu iki millət arasında mehriban münasibət saxlamağa çalışırdılar. Bu məqsəd ilə də bir çox müttəhid

بازار کتابخانه‌ها

مجله علمی-تحقیقاتی، فصلی، انتشارات اسناد و کتابخانه ملی

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

موضوعات قابل چاپ:

- اسناد و کتابخانه‌های ملی
- اسناد و کتابخانه‌های تخصصی
- اسناد و کتابخانه‌های دیجیتال
- اسناد و کتابخانه‌های سنتی
- اسناد و کتابخانه‌های نوین

این مجله به زبان فارسی و به صورت فصلی منتشر می‌گردد.

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

موضوعات قابل چاپ:

- اسناد و کتابخانه‌های ملی
- اسناد و کتابخانه‌های تخصصی
- اسناد و کتابخانه‌های دیجیتال
- اسناد و کتابخانه‌های سنتی
- اسناد و کتابخانه‌های نوین

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

این مجله به منظور گسترش و تعمیق پژوهش‌ها و تبادل نظر در زمینه‌های مختلف کتابخانه‌شناسی، اسناد‌شناسی، اطلاع‌رسانی و موزه‌شناسی منتشر می‌گردد.

mitinqlər tərtib verilib hər iki millətin ruhanilərindən və ziyalilərindən müavinət istənilirdi. Hər iki millət ruhanilər arasında təntənəli qardaşlıqlar vəqə olurdu. Bizi sakit edib inandırırtdılar ki, ermənilər bizə dostdular.

Amma bununla belə daşnaklar yatmayıb xəlvətcə öz işlərini işləyirdilər. Həştərxandan, Petrovskidən, Krasnovodskidən gələn ermənilər bu bəhanə ilə Bakıda saxlanılırdılar ki, guya müsəlmanlar yollarda onlara hücum edirlər. İrandan və Krasnovodskidən paraxodlarda şura hökuməti adına gətirilən mühümмати-hərbiyyə və qeyri şeylər həqiqətdə isə daşnakların əlinə keçirdi. Bu şeylər etibarlı yerlərə yığılırdı. O cümlədən Mantaşovun zavoduna və qeyri yerlərə. Bunların hamısı ilə bərabər eyni zamanda Şaumyan və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri vəqə oldu. Şaumyanın bu münasibətlə yazdığı məktub Gəncə Komitəsinin əlinə keçdi. Bu kağızdan aşkar görünürdü ki, Şaumyan və Avakyan xalis daşnakdırlar.

Şura hökumətinə daxil olan müsəvatçı fəhlələr Şurada olan bütün qara işləri aşkar görüb dəfələrlə deyib şuraya göstərdilər ki, erməni şovinistləri sosialist maskası altında şurada işləməkdədirlər. Müsəvatçı fəhlələr az olduğundan onların sözlərinə etina olunmayırdı. Müsəlman ərkanı-hərb birinci dəfə Bakıya gəldiyi zaman erməni millətpərəstləri şura adı ilə ərkanı-hərb heyətinin hamısını tutub həbs etdilər. Bakı müsəlmanları bu işdən narazı olub həyəcan artdı. Prosetə olaraq bazar, dükən bağlandı. Müsəvatçılar var qüvvələri ilə əhalini sakit etməyə çalışdılar. Axırda həbs edilənlər azad edildilər. Lakin müsəlmanlara sataşmaq davam edirdi. Xüsusən Bakı moqefində başsızlıqlar vücudə gəlib bir neçə müsəlman tələbəsi qətl edilmiş idi. Bakı moqefində o qədər başsızlıq artdı ki, Zakavkasya dəmir yolu ilə getmək istəyən müsəlmanlar moqefdən qaçıb Heybət moqefinə gedirdilər, oradan qatar ilə yola düşürdülər. Erməni kəndinə getmək daha təhlükəli idi. Salamat gedən daha qayıtmayıb, xəbər belə olmayırdı.

Məlum oldu ki, erməni saldatları məşhur qaniçən Amazaspın kamandasına verilmişdi. Onlar hamısı Şura hökumətini qəbul etdilər. Müsəvatçılar məxfi mənbədən xəbərdar oldular ki, ermənilər, erməni kəndində xəndəklər qazıb istehkamat yapmaqdadırlar. “Müsəvat” firqəsi öz nümayəndəsi vaistəsi ilə bu əhvalatı qradonaçalnik Terminasyandan xəbər almışdı. Bu əhvalat daşnaklar vasitəsilə təftiş edildikdən sonra aşkar olmuşdur ki, müsəvatın aldığı xəbər doğrudur, üzr istədilər və xəndəklərin doldurulmasına binagüzarlıq olundu. Fəqət bir neçə vaxt keçdikdən sonra bu xəndəklər təzədən qazılmışdı. “Müsəvat” firqəsinin bu münasibətlə ikinci dəfə etdiyi protestinə Terminasyan cavab vermişdi ki, bu xəndəkləri ermənilər başqa qəsd üçün deyil, ancaq özlərini müdafiə və mühafizə etməkdən ötrə qazırlar. Bu işlərin hamısı müsəlmanları əsəbiləşdirib həyəcana salırdı. “Müsəvat” fraksiyasının əmələ və saldat vəkilləri şurasına dəfələr ilə etdiyi müraciəti nəticəsiz qalırdı.

1918-ci il martıq 14-də Əmirovun kamandası altında Şamaxıya bolşevik əsgəri dəstəsi göndərilmişdi. “Müsəvat” firqəsi bu əsgəri dəstəni göndərməkdən məqsəd nə olduğunu sorduqda əmələ və saldat vəkilləri şurası cavab vermişdir ki, bu dəstə uyezdə olan xırda üsyanı yatırmaqdan ötrə göndərilir. Buna qədər Hacıqabuldan Salyana və oradan da Muğana bolşevik qoşunu göndərilmiş idi.

Lənkəranda olan Dikiy diviziyayı tərkisilahl etmək üçün dəniz təriqi ilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunlar hamısı erməni milli şurasının xəbəri ilə edilirdi. Göndərilən bolşevik əsgərlərinin hamısı yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini dağıdıb zirizəbər edirdilər. Bu qərar üzrə Astarayadək bolşevik əsgərləri göndərilmiş idi. Astara top atəşinə tutulub qarət edildikdən sonra, əhəlinin var-yoxu aparılmışdı. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasında olan hamı müsəlman kəndləri “Aleksandr Candar” paraxodu tərəfindən top atəşinə tutulmuşdu. Stopka Palayevin quldur dəstəsi gecələr müsəlman evlərinə hücum edib ev sahibinin silahını aldıqdan sonra özünü kötəkləyirdilər. Flot matrosları da bu cür hərəkətdə bulunurdular. Yanvar ayından başlamış Mart hadisələrinə qədər bu hal davam edirdi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlunun cənazəsini Bakıya gətirən 48 nəfər Dikiy diviziya əsgərləri şəhərə gəldikdən sonra, şəhər əhvalı daha da fənalaşdı. Şəhərin hər yerində müsəlmanlar əleyhinə mitinqlər tərtib edilirdi. Əhəli həyəcana düşüb hadisələri gözləyirdi. Müsavatçılar var qüvvələrini bu işlərin hamısının sülh ilə bərtərəf olmasına sərf edirdilər. Lakin daşnaklar yatmırdılar. Fevral ayından başlamış onlar xəlvətcə erməni ailələrini şəhərin müsəlman hissəsindən köçürməyə başladılar. Bununla belə şayiət buraxdılar ki, müsəlmanlar bütün xristianları məhv etməyə hazırlaşırlar, xüsusən müsavatçıları müttəhim edirdilər.

Şura hökuməti başında olan Şaumyan, Saakyan və Arakelyan bu qeyri-təbii əhvalın bərtərəf edilməsi üçün heç bir təşəbbüsatda bulunmayırdılar. Müsavatın hər bir müraciətinə onlar cavab verirdilər ki, hər bir işdə müsəlmanlar özləri günahkardılar və işlərin belə olmasına müsəlmanlar çalışırlar. Bunlara baxmayaraq müsəlmanlar fikirlərinə belə gətirmirdilər ki, ermənilər Mart hadisəsinə bais ola biləcək bir nadanlıq edə bilərlər. Bununla belə müsəlmanların bu niyyətlərinə şübhəli baxırdılar. Bu halda Şamaxı hadisələri haqqında Bakıya xəbər gəlməyə başladı. Martın 16-da xəbər gəldi ki, bolşevik saldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini, o cümlədən Ağdərə, Noxanlı, Qarxunlu və qeyrilərini qarət edib, müsəlmanları qırırlar, müsavatçılar bu kəndlərin müsəlman əhəlisini sakit etməyə çalışıb onları inandırırıdılar ki, müsəlmanlar ilə ermənilər arasında ədavət yoxdur. Eyni zamanda Bakıda olan erməni saldatları körpülərdə olan fəhlələri, hambalları və qeyri-müsəlmanları döyüb incidirdilər.

Mart ayının 17-də Bakıya xəbər verildi ki, ermənilərin milli qoşunları Şamaxıyaqədər yetişmişlərdir və orada ermənilər ilə müsəlmanların əlaqəsi çox kəskinləşmişdir, hətta xırda müsədimələr də vəqə olmuşdur. Ələlmüm Şamaxıdan gələn xəbər çox yaxşı deyildi.

Hamən gün mart ayının 17-də axşam Avetik paroxodunda bir çox arvad, uşaq, qoca kişilər, müsəvat nümayəndəsi və 38 nəfər “Dikiy diviziya” saldatları Lənkərana gətməlidirlər. Fəqət Şura hökuməti paraxod komandirinə əmr vermişdi ki, xüsusi icazə almayanadək yola çıxmasın. Heç bir şeydən xəbəri olmayan sərnəşinlər bu əhvəldən həyəcana düşürlər. Saat 10 radələrində bir qarqəşalılıq olur. Deyirlər ki, erməni saldatları körpünü əhatə etmişlərdir. Əhvəldən xəbər bilmək istəyən müsəllah Dikiy diviziya nəfəratı atəşə məruz qalır. Bu hində

kornudə atışma başlar və on beş dəqiqədən sonra qurtarar. “Müsavat” üzvlərindən bir neçələri arayı sakit etmək üçün körpüyə gələrlər, sonra başlanan atışma nəticəsiz olaraq yarım saat davam edər. Sonra gecə saat üçdək xəndəklərdə əyləşərlər. Sair firqə üzvləri ilə bərabər “Müsavatçılar Şura hökuməti komitəsinə gələrlər. Oradan bir neçə nəfər alıb körpüyə gəlirlər və məqsəd də bu idi ki, orada olan hadisə bir növlə yatırılınsın. Ermənilər bu hadisədən istifadə edərək bütün şəhər içərisində atışmaya başlayırlar. Gecə Şura qoşunu namilə ermənilər Velikokinyajski, Olqenski və Voronsovski caddələrini işğal edirlər. Haman gecə ermənilərin süvari qoşunları küçələri dolaşib, əhalini daha artıq xof və dəhşətə salırlardı.

Müsavatçılar bu yolda çox çalışdılar. Həyəcana düşmüş müsəlmanları sakit edirdilər. Küçələrdə qalan müsəlmanları evlərinə qaytarırdılar və eyni zamanda Dikiy diviziya saldatlarını yadar edirdilər ki, onlar silahlarını təslim etsinlər. Zira bolşeviklər silah təslimindən sonra onları azad edəcəklərini bildirdilər. Nəhayət, saldatlar silahlarını müsavatçılara verərək bəyan etdilər ki, ortalıq qarışmasın deyə bunları təslim edirlər.

Lakin bolşeviklər ilə daşnaqlar yatmırdılar. Bizimkilər pristanda əhatə edildikləri zaman onlar müsəlmanlara hücum etmək istəmişlərdi, Fəqət onlar Şamaxı qoşunlarını gözlədiklərindən bir gün sonraya bu qırğını təxir edirlər.

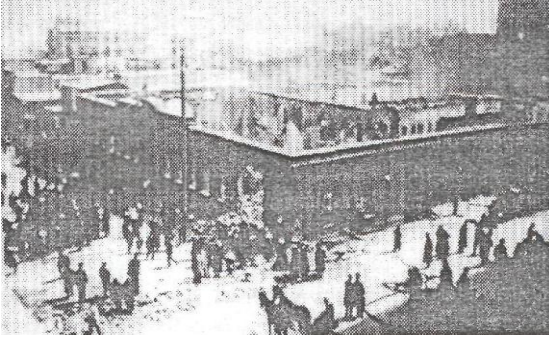
Müsavatçılar İcraiyyə Komitəsindən mart ayının 18-də yek-şənbə günü səhər saat 7-də qayıdırlar. Müsəlmanlar saldatların silahlarını aldığını duyaraq həyəcana düşürlər və dükənlərlə bağlayaraq milli komitə iclasına gəlirlər. Mitingdə natiqlər etiraz nitqləri deyərək bir neçə nəfər vəkil seçirlər ki, onlar icra komitəsindən tufəngləri tələb etsinlər və bəyan olunsun ki, tufənglər qaytarılmadıqca bazarı açmayacaqlar. Müsavatçılar bu mitinglərdə cəmaəti asudalığa dəvət və üç dəfə intibahnamələr buraxaraq dükənlərə dükənlərini açmağı təklif edirlər. Axırncı intibahnamədə bildirilmişdi ki, icra komitəsi axşam saat 6-da silahları qaytaracaq və üzr dəxi istəmişdir.

O zamankı müsavatçılar əhalini asudalığa dəvət edirdilər, eyni zamanda Şura qoşunları, erməni saldatları rast gələn müsəlmanları silah bəhanəsilə axtarırdılar.

Daşnaq saldatları qaravulda duran beş nəfər müsəlman saldatlarını samosud etmək istəmişsələr də ruslar və müsəlmanlar yetişərək bunları xilas etmişlərdir, bu hində xəbər yetişir ki, şəhərin kənarında və Şamaxı altında Stopka Lalayevin dəstəsi müsəlmanları qırır. Bu xəbərlər və erməni saldatlarının insaniyyətdən kənar hərəkətləri müsəlmanları fəvqəladə bir surətdə həyəcana salırdı. Saat 5-də müsavatçılar İcraiyyə Komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, bolşeviklər Şamaxı küçəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər.

Axşam saat 6-da bir çox müsəlman vəğzalda tofiq edilmişlərdir. Axşam saat 7-də bolşeviklər rastlarına gələn müsəlmanları öldürməyə başladılar. Müsavatçılar dəfaatla icra komitəsinə müraciət etmişsələr də hər dəfə: heç bir şey bilmirik cavabını alırmışlar. Bu vaxt Mars teatrosunun damından pilyomot işləməyə başlar.

Saat 10-da məlum olur ki, Velikokinyajski, Olqinski və Marinski küçələr bolşeviklər tərəfindən işğal edilib şəhərin aşağı hissəsi ilə əlaqə kəsilmişdir. Saat 11-də erməni nümayəndəsi doktor Ter-Zaxaryan müsavət idarəsinə milli komitəyə

gəlib demiş ki, erməni milli komitəsi Metropolaya yığılmışdır ki, müsəlmanlar ilə bir yerdə bolşeviklərin qarşısına çıxmaq üçün şura etmək istəyirlər. Və əlavə etmişki: Bizim Şura qoşunu ilə heç bir əlaqəmiz yoxdur, bu siyasi bir mübarizədir, çalışmalı ki, bu mübarizə hər iki millətə zərər yetirməsin.

Bu zaman müsəlmanlar müavinət etmək... Milli Komitədən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əbdüləlibəy Əmircanov, Ağahüseyn Tağıyevi, Yusifəli Əliyevi: müsavətdən Əmin Məmmədov; Səməd bəy Əliisgəndərovu, Əsədulla Əhmədovu oraya göndərirlər. Axşam saat səkkizdə səkkiz nəfər müsəlman bir nəfər erməninin sözüünə görə Metropolaya əzimet edirlər. Müsəlmanlar və erməni milli komitəsi bu yerədək ermənilərə inanırdılar. Vəkilləri erməni saldatları gülləyə basdığından bunlar qayıdırlar, sonra Ter-Zaxaryan telefon ilə Metropolaya Ter-Mikaelyans və Taqiyanosov ilə danışar və qərar qoyarlar ki, səhər saat 7-də yığışınsınlar. Eyni zamanda ermənilər söz verirlər ki, erməni hissəsində olan müsəlmanları mühafizə edəcəkləridir. Müsəlman hissəsində olan erməniləri də müsəlmanlar mühafizə etsinlər.

Müsəlmanlar bu barədə məhəllələrə əmr verirlər. Saat 5-də bildik ki, bizi aldatmışlardır. Bunlar bir tərəfdən bizimlə danışığa girişdiyi halda digər tərəfdən Şaumyan və eserlər ilə barışığa girmişləridir. Bunlar qət etmişlər ki, bizi aldadıb bütün ixtiyarı əllərinə alsınlar.

Müsavətin birinci şəbəsindən bildirildi ki, ermənilər hücum edirlər və zirehli avtomobillər Müsavət qarşısında dayanıb onları gülləyə basır və bir neçə müsəlmanı küçəyə çağıraraq öldürmüşləridir. Müsəlmanlar icra komitəsinə müraciət ilə nə üçün belə edilir dedikdə: sizə belə lazımdır deyər Qaraxanyan cavab vermiş.

“Azərbaycan” qəzeti № 147, 31 mart 1919.

18-31 mart

Bu gün 18-31 mart hadisəyi-ələmkıyyəsi sənəyi-dövrıyyəsi münasibətilə Azərbaycan türk-islamları milli matəm elan ediyolar.

Bu gün bütün hökumət və cəmaət idarələri, məktəblər, qəzetlər, bazar, dükən, emalatxana və sayır müəssisələr tətil ediyolar, şəhərdə həyat dayandırılıyır. Zira:

Bu gün gözəl ideya, böyük şüar altında qara fikir yürütən bir taqım alçaq qara güruhun əlində məqtul düşənlərin illiyidir. Bu matəmdə azərbaycanlılar məscidlərə yığılaraq günahsız ölənləri, irz və namusuna toxunulan məzlumları, canilər əlində tələf olmuş məsum cocuqları yad edəcək, Quran oxuyacaq, məlumlara rəhmət, zalimlərə lənətxan olacaqlardır.

Təzə Pir məscidində - həmən keçən il bu günlərdə düşmənlər mərmiləri dəydikcə, yaralanan pəhləvan kibi nəre çəkərək güya zəban halilə “Ey türk milləti! Namusun qəbul etməsin; Allah, götürmə bu zülmü!” deyər fəryad edən bu böyük məscidin həyətində cəm kəsirin iştirakilə ictimə tərtib verəcəklərdir.

Fəqət Azərbaycan türkləri bu matəmdə yadlarından çıxarmamalıdırlar ki, keçən il ibtida Bakıda və Şirvanda, daha sonra Qubada və sair yerlərdə bizim başımıza gələn müsibətlərin təsirlərinin çoxu özümüzdədir. Həm də o mənəyəni cəmaətimizin bir qismi məsqə geymiş canilərə inanaraq onlarla sosialist kibi rəftarda bulunmaqla özlərini aldatmış oldı: nə o mənəyə ki, cəmaətimizin bir qismi məhzi firqəbazlıq xatirinə özünü üzə çıxarmaq və şərəfi-müqabili nəzərdən salmaq niyyətilə xalqı yoldan çıxardı. Heç bir fitnə və fəsaddan çəkinmədi.

Doğrudur, həyatımızda bu mövsuf amillər böyük rollar oynadılar, doğrudur on minlərcə günahsız olan vətən övladı bu hərəkətlərin qurbanı oldu!

Lakin bir şeyi xatırda tutmalıdır. Bizim zəifliyimiz və düşmənin güclülyü, bizim aramızda firqənin təfriqə kibi təəlliyisi, dillərdə əzbər olan ittihadsızlığımız və sayır hər iki şeydən nəşət etmişdir:

İdrak və etirafi-milliyə yoxluğu və sadələvh, saf durunluğumuz.

Həyat bir məktəb və tarix bir ayineyi-ibrətdir yaşayışın. Acı həqiqətlərinə açıq gözlə baxalım da.

- İşləmiş olduğumuz xətaları islah edəlim, əks surətdə belə faciələr həyatımızda təkrar-təkrar oyana bilər.

Keçən il haman bu günkü gün müsəlman türk firqələri, cə-maəti sakit etmək məqsədilə buraxmış olduqları bir intibahnamədə. “erməni qonşularımız dəxi bu məsələdə bizimlə bərabərdirlər” yazmışdılar. Halbuki dörd saat sonra başlanmış dəvayi-millə qitalə döndərən yənə həmən “bizimlə bərabər olan qonşularımız” oldular. Yalnız o gün deyil həmişə bu surətlə aldanmışız. Bu da hər şeydən ziyadə siyasi xanlığımızdandır. Siyasətdə millət dövlət və firqə mənafei hər şeydən yuca tutulduğundan şübhəsizdir ki, hər dövlət, hər millət və hər firqə ancaq mənafei üzürə bir və bərabər olanlara inana bilərlər.

Digər tərəfdən yənə haman keçən il mart hadisəyi-ələmiyyəsindən bir az qabaq, faciənin oynayacağını qabaqcadan görmüş olanların “Açıq söz” qəzetəsində

yazmış olduqları “Birlik gərək”, “Birlik tələb olunur” və sayır bu kibi bir çox məqalələrinin qalması həp cəmaətimizin milli mənafehi dərk etmiş olmasındadır.

Ona görə ki, cənnət ana vətəninin xərabəzarə döndərilməsi sənəyi dövryyəsinə matəm saxlayan Azərbaycan türkləri: əski Roma imperiyası Leqiyonlarının ayaqları altında əzilmiş millətini və dağılmış vətəninə görə Hannibalın müqəddəs atəşgədə və qoca atası hüzurunda etdiyi kibi, bu gün, düşmən qomparasilə minarəsi dağılmış müqəddəs Təzəpir məscidi qabağında əllərini döşlərinə qoyaraq başlarını aşağı dikərək qism yad etməlidirlər ki, gözəl Azərbaycan və nəcib türk millətini hər cəhətdən sahili-nicat və səadətə çıxaranadək başlarını yuxarı qaldırmayacaq və Azərbaycan istiqlalına, türk azadlığı, millət səadəti yolunda son qətrə qanına və son nəfəsinədək heç bir fədakarlıqdan geri durmayacaqlardır!

ÖLƏNLƏRƏ RƏHMƏT! QALANLARA İBRƏT!

Xəlil İbrahim,
“Azərbaycan “ qəzeti № 147, 31 mart 1919-cu il.

31 mart

Rus mütləqiyyəti istibdadını kökündən yıxmış olan Rus inqilabi-kəbiri, mütləqiyyətin zənciri-əsarətinə giriftar olmuş olan millətləri azad etdi. Əsrlərcə zəncirində qalmış olan zavallı millətlər, uyuşmuş bədənlərinə bir hərəkət verib qol-qanadını açmaq istəyirdi ki, mütləqiyyət istibdadı əvəzinə Rusiyada bolşevizm istibada caygir olub bədbəxt millətləri təkrar əsarət zəncirinə vurmaq əməlinə girişdi.

Bolşevizm amalına qarşı müqavimət göstərmək istəyənlərlə “qrajdan” müharibəsi açan və istiqlal üzrə yaşamaq istəyən və böylə yaşamağa həqqi olanlarla dəxi milli cəngə girişən Rus bolşevizmi, “azad millətlər” şüarını həqarətlə tapdalayıb bu millətlər fəqərəyi-kasibənin və demokratiyasının canını və malını əsir etdi.

Onda ki, Rus bolşevizmi araya bir “qrajdanski” və bir də milli olmaq üzrə iki rəngli müharibə salıb çaylarca qanlar axıtdı, milyonlarca bəşər övladını tələf etdi, yüz minlərcə evlər viranə qoydu və bu qanlı vəqəədən hasil olan təsirat, təbii, böylə bir əqidə törənməsinə səbəb oldu ki, Rus inqilabı, yalnız bir rusluğa müxtəss olub çarizm istibdadını qaldırmaqla deyil, ümum millətləri, bəlkə Rus xalqını bu istibdad təhtindən qurtarıb, digər millətləri təkrar əsarət altında saxladı. Yalnız bir fərq bu oldu ki, bu... keşikçiləri əvvəl rus çarizmi idi, bu səfər isə rus bolşevizmi oldu. Hər halda əsirlik aradan götürülmədi - qurd əlindən qurtulmuş quzu, qurtarandan yemi olmaq məcburiyyətində qaldı...

Bir əsr bundan əvvəl müstəqil yaşamaqda olan Azəri türkləri rus istibdadının yıxıldığını görüb təkrar müstəqil yaşamaq ümidi fərəhi bəxşilə şad olub istiqlala hazırlaşmaq üçün tədarükatda bulunmağa başlar. Lakin yeni hakimlərimiz bu fikrimizi həmbəndər duyub əks tədarükat görməyə iqdam edib: “Biz sizə istiqlal əvəzində xərabəzar verərik, torpağınızda daşı daş üstə qoyunarıq” - deyərək barmaq işarəsilə hədələdilər.

İstiqlalımıza qarşı ittixaz edilmiş olan sui-qəsdlərində özlərini “inqilabçı” nöqtəyi-nəzərindən həqli göstərmək niyyətilə, adımızı “kontrevolyusaner” qoyub hücum hazırladılar, hazırlanıb da başımıza Mart fəlakətini gətirib, hədələrinə müvafiq olaraq paytaxtımızı xərabəzarə döndərdilər.

Çarizm zənciri-əsarətindən yenidən qurtulmuş olan Azəri türkləri bir əsr müddətində əsarətin ağırlıqlarından o qədər zəif düşmüşdü ki, istiqlalını müdafiə etməyə və istiqlal düşmənlərinə qalib gəlməyə qüdrəti yox idi. Bu zəitli deyil, yalnız maddi və cismani qüvvətimizi, bəlkə bütün mənəvi və ruhani qüvvələrimizə şamil olub bədənimizin bütün qəvayi-ruhaniyyə və cismaniyyəsinə atıl qoymuşdu. Bu ətalət o dərəcə idi ki, özümüzü müdafiə vəziyyətinə salmağa dəxi qüdrətimiz olmayıb düşmənin hücum və tərirləri qarşısında ürəyən bir bədnalə əli-qolu bağlı yığılıb “ölüm-dirim” məsələmizin o tövr və ya bu tövr həlli düşmənin rəhminə, ya rəhmsizliyinə bağlı idi.

Bundan fəna bir hal olmaz ki, sənə qarşı təcavüz edilə və sənə də bu təcavüzü dəf etməyə heç bir vəsilən olmaya. Bakı müsəlmanları Mart günlərində

bu halda idilər. Və əgər Türklər, Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtlı-vaxtında gəlməsə idilər, Azəri türkləri Bakı həzimetindən sonra özlərini yığışdırıb müdafiəyə hazır olmağa fürsət tapınca deyil, bir Bakıda, Şamaxıda, bəlkə də ümum Azərbaycanda daş-daş üstə qalmazdı...

Keçən keçdi və olan oldu; mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib Azəri türklərinin istiqlal yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəslə oxutduracaqdır; bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmamaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edərsə, müdafiəsinə qadir olalım: bunun üçün həm hökumətimizin və həm də millətimizin yaşaması lazımdır.

Bu gün istiqlal ilə yaşayıb da bu neməti-əzamədən istifadə ediriksə də, özümüzü xaricə əmin və amanlıqda bilmək və istiqlalımızın iqbasını təmin etmək üçün müdafiəyə hər an hazır olmalıyıq. Biz indi öz müqəddəratımızı öz əlimizə aldıq, borcumuz bu müqəddəratı gələcəkdə zühuri-mütəhəmmil olan hər növ təcavüzətdən qorumaq və məmləkətimizi şəərəflə yaşatmağa çalışmaqdır.

Hacıbəyli Üzeyir,
“Azərbaycan “ qəzeti № 147, 31 mart 1919.

بازار

روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

دالغ

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

تیمی رسمی

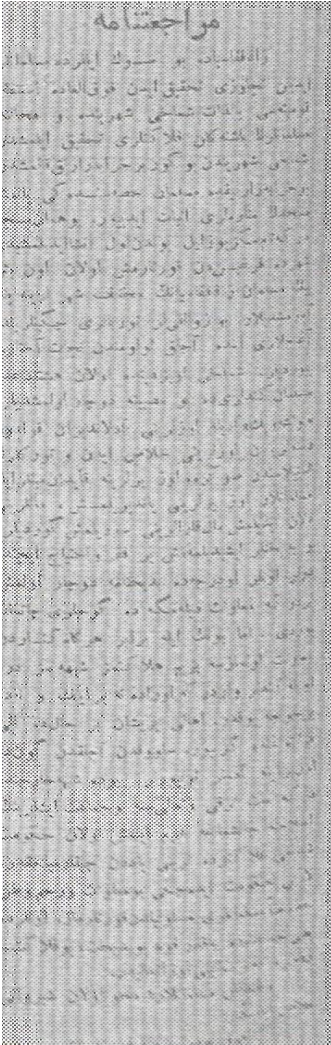
تیم فوتبال ایران

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

بازار
روز چهارشنبه ۱۳۰۲ خورشیدی

Matəmli gün

İki gün sonra 31 mart günü. Matəm insanların həyatında ən müəssir (təsiredici) və əlim bir halətdir. Matəm ilə vicdanımızı tənbih edər, matəm ilə mənəviyyatımızı tərbiyə eylər.

Matəm ilə məmati hiss həyati idrak, xətai-təsfiyə səvab və günahı təyinə müqtədir oluruz. Matəm dini olur: Vicdaniyyatımızı əta edər. Matəm milli olur: Özümüzü bildirər. Əfkar və idrakımıza hakim olmağı ögrətir. İştə bu milli matəmlərdən birisi 31 martdır! Matəmli gün!

O gün türk və islam aləmində böyük bir hadisə olmuş idi. Bu günkü paytaxımız Bakı bolşeviklərin əlinə keçmiş, camilərimiz, məscidlərimiz topa-təcavüzə məruz qalmış, yüzlər, binlərcə islam qadın və erkəklər öldürülmüş, həyati-milliyəyə bir zərbə endirilmiş, hər hərəkəti - milliyyə durdulmuş, "İsmailiyə" yandırılmış idi. Fəlakət böyük idi. Fəqət, fəlakəti hiss etmək həm də bütün səmimiyyət və ciddiyyətimizlə dərk eyləmək böyüklük idi. Bu böyüklüyün mükafatını paytaxımıza yenidən sahib olmaqla qaxanacağıq. Maddi bir itki, mənəvi bir cəvəliyyət və fədakarlıqla tələfi edəcək idik. Bunlar onlar hamısı oldu - Alman şairi Heydrix Heynenin "iştə o zaman yabançı... boyundurluğundan qurtulmaq üçün bizdə qarət şiddətli bir arzu peyda oldu. Neçə zamandan bəri təhlil etdiyimiz bu əsarətə qarşı qəlblərimiz ən mərdanə bir hiddətlə tutuşmaya başladı. Gözəl nəğmələr, qiymətsiz şeirlər belə bizi qəlyanə (coşğuya) gətirdi. İştə o zaman hürriyyəti cəngi-cida ilə qazandıq" - deməsi eynən Azərbaycanda olmuş. Azərbaycanı da əsarət əzmiş, hürriyyət və istiqlaliyyət yüksəlmiş idi. Azərbaycan tarix əsarətinin ən əlim (bəlli olan) bir timsalı isə 31 mart faciəsi, matəmli günüdür. 31 mart yad edilməli və bilinməlidir ki, qarqara düşmənlərimiz bu qara günə hüququmuza təcavüz etmiş. Neçə binlərcə

millətədaşlarımızın qanına-canına, malına qəsd etmiş. İffət və ismətli bacılarımızın namuslarına əl dəgmiş, balaca vətən övladlarını parçalamış, sahib-iyyət və şərəf əmələ və proletariatlarımızı məhv eyləmişlər. Və mövcudiyyəti-milliyə və müqəddəratımıza qanlı bir cizgi çəkmək istəmişlərdir. Matəmli günü

yad edəlim. Matəm tutalım. Həqarət oldu. Çünki o gün ümid və etimadımızı qırdılar. Çünki o gün millət və milliyyətimiz vəhşət və zülmün ən böyüyünü tanıdı, duydu. Matəm bizə vətənpərvərliyi bildirəcək. Vətən yolunda ölmənin, vətən üçün qurban vermənin mənəvi ləzzətlərini hiss etdirəcəkdir.

Matəm, istiqlal və hürriyyətimizin mənəvi dirəgi olacaqdır. Hürriyyət və istiqlaliyyət üçün ölmək bir şərəf, yaşamaq bir vəzifə. matəm isə hamısını came bir elm! Türkün sənaye-milliyəsi istiqlal və şərəf üçün, ölüm isə ibadəti milliyyəsi də şəhidlər üçün yas və matəm tutmaqdadır. **Şamaxı qaçqınları**

31 Mart günü hamımız, tacir, sənətkar, arif, alim, burjua, demokrat və biləxəs əmələ və füqarayı kasibə matəm edəlim. Matəmli və mənhus bir günün birinci sənə dövriyyəsinə irişdigimizi biləlim. Və deyəlim ki,

- **Qəhr olsun 31 mart!**
- **Rədd olsun o mənhus gün!**
- **Lənət olsun düşmənlərə!**
- **Nifrət olsun zalimlərə!**

Sonra bütün siffət və imanımızla şəhidlərimizə dua edəlim: “Rəhmət olsun sizə, ey şəhidlər! Hörmət və təzim olsun siz ey vətən qəhrəmanları! Səlam və dua olsun Sizə ey millət fədailəri.”

Haydı vətəndaşlar, millətədaşlar, 31 mart matəminə hazırlaşalım.

Matəmli gün yad edəlim, matəm saklayalım.

“İstiqlal” qəzeti № 7. 1919-cu il 29 mart.

Müraciətnamə

Zaqafqaziyada bu son illərdə müsəlmanlara edilən təcavüzü təhqiq edən Fövqaladə istintaq komissiyası bilzət Şamaxı şəhərində və mahalında müsəlmanların başına gələn fəlakətləri təhqiq etmişdir. Şamaxı şəhərindən bu gün bir xərabazarlıq qalmışdır. Bu xərabazarlıqda müsəlman hissəsindəki yanmış məscidin minarələri isbat ediyor. Bu həman məsciddir təam 8 yüz il bundan əvvəl inşa edilmişdir. Şəhərdə qırğından qurtarmış olan 5 min müsəlman Zaqafqaziyanın müxtəlif şəhərlərinə pənah aparmışdılar. Bu zavallılar torbaları çiyinlərində, ağacları əlində acliq ölümündən nicat axtarıyordular. Şamaxı uezdində olan 80 ədəd müsəlman kəndləri də bu müsibətlərə düçar olmuşdular. “Bolşevik” adı il özlərini adlandıran quldur dəstələrindən özlərini xilas edən və türklərin istiqlaldan sonra öz yerlərinə qayıdan minlərlə müsəlman öz yerlərini yandırılmış, mallarını talan edilmiş, mal-qaralarını sürülmüş gördülər. Bu bədbəxtlər eşidilməmiş bir fəqr və ehtiyat içindədirlər. Onlar o dərəcədə bədbəxtliyə düçar olmuşdular ki, müavinət diləməgə də gücləri çatmyordu. Amma bununla bərabər hər gah kənardan müavinət olmasa bizim fəlakətimiz şübhəsizdir. Öylə kəndlər vardır ki, orada nə bir inək, nədəki bir cücə yoxdur. Əhali pərişan bir halda əli qoltuğunda gəziyor. Soyuqdan, acliqdan gündə onlarla adamlar ölüyorlar. Bu da şühbə xaricindədir ki, millət tərəqqi və təhalisinə və cəmaət işlərinin islahına çalışmağa əzm etmiş olan hökumət Şamaxı fəlakət zədələrini yadan çıxarmayacaqdır. Lakin hökumət edəcəyi bu müavinət və rəhm vətən, xüsusən müsəlmanları məsuliyyətdən qurtarmaz. Onlar da yəni cəmaət də biqədər-qüvvə bu bədbəxt bu fəlakət zədələrə müavinət əlini uzatmalıdır. Vətəndaş müsəlmanlar, məhv olan Şirvanı xilas ediniz.

**Fövqaladə istintaq komissiyasının sədri
Ələkbər Xasməmmədov**

“Azərbaycan”. 2 aprel 1919-cu il № 48

“Numuneyi imtisali bir gün “

Musavat fırqasının təşəbbüsü ilə çağrılan müsəlman əmələ-konfransı martın 31-ni vətəni bir matəm üzrə elan və o günü ümumi tətillə keçirməyə qərar vermişdir.

Müsəlman əmələsinin bu qərarına Bakının bütün məhəllələri kəza-təbə olub, matəm tətillə komitəsi cəmində məhəllə məscidlərinin nümayəndələrindən ibarət bir şəhər şöbəsi təşkil etdilər. Bu günə məxsus qəzetələr nəşr olundu. Azərbaycan qəzetələri ilə Musavat vasitəyi nəşr-əfkarları olan qəzetələr matəm nömrələri çıxartdılar. Matəm səhər saat 8-dən axşam saat 6-ya qədər təyin olunmuşdur. Tətillə müsəlman olmayan əmələ təşkilatı fasil baxacaq. Tətillə müntəzəm və müntəzəm bir surətdə gedəcəkmiz? İştə Azərbaycan paytaxtını düşündürən bir məsələ!

Kəndilərini bilməm, hanki həqqə görə. Bütün Bakı füyərayı-kasibəsinin nümayəndəsi adlandırılan “raboçi” konfransı heyyyəti idarəsi ilə keçmişdəki tətilləri idarə edən “silatəçniy komitet” ağızlarına su almışlardı.

26 bolşevik komissarlarından ötəri ümumi tətillə etdirmək istəyən və əllərində qara bayraqlar və Şaumyanın fotografi olaraq nümayişlər yapan “fəhlə nümayəndələri” on minlərlə şəhid düşən, bigünah mart qurbanlarını xatırlamaq üçün çox da tələsmək istəmiyorlardı.

Nəhayət, müsəlman əmələlərin qəti qərarları təsirindən olmalıdır ki, “raboçiy konfrans” idarəsi ayın 31-ə deyil, 30-nu matəm günü və bu münasibətlə mitinqlər tərtibini elan elədi. Fəqət, nə mitinqlərə gələn oldu, nə də mitinq çağıranlar özləri gəldi. Onlar bildikləri kibi mart faciyyəsinə gözəyari baka bilərlərdi. “Raboçiy konfrans “ idarəsində həgdaş quran bolşevik idarə rəislər “mart gününü” matəm deyil bacarsalar da “bayram “ edə bilərdilər. Onun üçün də onlar matəmin rəvnəq keçməsinə çox əhəmiyyət verməmişlərdi. Fəqət türk demokratiyası kəndi qərarında sabit qədəm idi. Onun macərapərəst politikanlarla işi yox idi. O martın 31-də kəndi qüvvələrini göstərəcək mart şühədasını matəmi ilə müvəffəqiyyətsiz milinqlər yapmaq sürətiylə oynamaq mümkün olmadığını isbat edəcək.

O bu gün bütün həyatı durduracaq, bununla kəndisinin nə gibi xatirə sayılar bir qüvvət olduğunu bildirməklə bərahər martda tökülən nəhəq və məsum qanların dəxi ağız sürütdirmə “matəmə” yad olunacaq, “əhəmiyyətsiz” bir vəqiə olmadığını bütün cahanə qarşı elan edəcəkdir.

Martın 31-i yaxınlaşıyordu. “Raboçiy konfransı” rəisləri içlərində mövcud olan az-çox mətləb anlayanlarının “sözünə baxaraq” martın 30-da matəm mitinqləri elan etmişkən bir də 31-ni matəm günü və eyni zamanda da tətillə elan etdilər. Fəqət, tamamilə Musavata təbə olmamaq üçün olmalıdır ki, tətillə saat 6-dan deyil, saat 12-dən etibarən qərar verdilər. Fəqət, gecə saat birdə çap olunan

bu elan bitəb rayonlarda saat 12-dən sonra çatacaq. Əmələlərin əksəri tərəfindən bir türlü anlaşılmayacaqdır. Çünki bir gün əvvəl nəşr olunan müfəssəl vəərəqələrində tətildən bir kəlmə olsa da bəhs olunmamış, biləks məsələdən tamamilə başqa bir ruh ilə danışılmışdır.

Matəm günü gəldi. Səhər saat 6-dan bütüin əmələ rayonları “xəbərdar” borusunu çalaraq mədənələr dayandı. Şəhərdə bir danə olsa da açıq dükən yox, fayton, araba, hammal tapılmaz.

Kimlər matəm əlaməti olaraq bayraqlarını yarıya endirmiş, şəhərdə və mədənələrdə böyük bir sükut...

Məscidlərdə pəsməzar məclisləri.

Saat 2 radələrində Təzəpir məscidinin həyəli cəmi qəfir ilə dolmuş, Yasin, Fatihə nitqlər matəm -tətil komitəsinin bəyani-təziyyəti.

Bilafərqi-millət və məzhəb şəhərlə mədənələrin bütüin süknası matəm halında...

“Zabastovka” tarixi ilə aşına olanlar söyliyorlar ki, Bakı bu vaktə qədər böylə bir tətil görməmiş!

Aşura günü belə bu dərəcədə keçməmişdir.Hər “zabastovka “ da az olsun, çox olsun işə şətəl qatanlar daima görülməmişdir.

Fəqət, bu dəfə bilaixtilaf hər kəs vaqe olan dəvətə ləbbeyk demiş, işindən əl çəkmişdir. Aşura yalnız müsəlmanlara məxsus ikən, bu gün Azərbaycanın vətəni bir matəm olduğundan bütüin azərbaycanlılar matəm saxlamışlardı.

Bugünə mən matəm günü deyil, birlik günü deyəcəm, Görüldü ki, türk demokratiyası istər və ittihadlə bir məqsədə əzm edərsə də kəndisi ilə həmkar olan demokratiya dəxi onunla bərabər olur.

Ayağının altını boş görən “raboçiy konfrans “ son saatdə əqlə gəldisə, rus əmələlərindən bir çoxu rayonlarında daha iki gün əvvəl müsəlman yoldaşlarına gələrək onlarla bərabər tətil edəcəklərini bildirmiş idilərdi. “Zabastovka” texnikasını bilənlər böylə bir tətil keçirmək müdrətən mümkün olur diyorlardı.

Bütüin gün kimsəyə təəruz edilməmiş, cuzi də olsa bir hadisə çıxmamışdır.

Tətil ideal bir şəkildə icra edilmişdir. Tətilin idrak və disiplin üzərinə icra edildigi köprü hamballarının əsəri-həmiyyətləri kimi parlaq vaqeələrlə isbat edilmişdir.

Bu gün ki, tətil türk demokratiyasının, müsəlman cəmətətinin nə dərəcədə təşkilat və intizam qabiliyyətinə malik olduğunu aşkar etmişdir. Bu qabiliyyəti tərbiyə edən, onu doğru və salim biryola salan həqiqi millət mənfəəti ilə çalışan siyasi firqələrimiz fəaliyyəti və təşəbbüslərini artırır və hərəkətlərində ciddi olurlarsa o zaman Azərbaycan paytaxtında fūqarəyi-kasibə naminə işləyib də hərəkətlərində Azərbaycan ruh və məqsədi ilə uyuşa bilməyən təşkilat əhəmiyyət və mənasını qayıb edər.

1919 sənəsi mart mətəmində xalqımızda görülən təşkilat istedadını hüsnü istifadə etmək heç şübhəsiz ki, 1918 sənəsi mart şühədasını ruhi məzlumini razı salacaq ən böyük mükafat ən gözəl ehsandır. Buna çalışalım. 1919 yü martın 31-i bizə birlik və ittihad üçün bir nümuneyi imtisal təşkil eyləsin.

M.Ə.Rəsulzadə
“Azərbaycan”. 2 aprel 1919-cu il № 148

Mündəricat

Giriş.....	Ошибка! Закладка не определена.
Milli mətbuatımızda 1918-ci il 31 mart soyqırımı	5
“Qardaş qayğısı”	12
Qan dəryası	18
Qanlı günlər	20
Bakının mart hadisəsi	21
Azəri türkləri.....	23
Mədəni bir zərbə	25
31 mart soyqırımına və Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə işıq salan kitab	27
Seydağa Axunzadə “Mart hadisəsi 1918-ci il”	34
Mart hadisəyi-ələmiyyəsinin müxtəsər	46
18-31 mart	53
31 mart.....	55
Matəmli gün.....	58
Müraciətnamə	60
“Numunəyi imtisali bir gün “	61

Akif Aşırılı

31 mart soyqırımı: 1918-1920-cı illər mətbuatında

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Yığılmağa verilmiş 07.02.2011.

Çapa imzalanmış 18.03.2011.

Şerti çap vərəqi 6,2. Sifariş Ns 55

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Nurlan “ nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.